

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI**

**ŞEYHÜLİSLAMLİK'TAN DİYANET'E DEĞİŞEN DİNİ
BİLGİ, OTORİTE VE MEŞRUIYET ANLAYIŞI
BAĞLAMINDA SİVİL DİYANET TARTIŞMALARI**

EMİNE KARA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. MEHMET AKGÜL**

KONYA- 2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Emine KARA
	Numarası	068102061007
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI / DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof.Dr. Mehmet AKGÜL
	Tezin Adı	ŞEYHÜLİSLAMLIK'TAN DİYANET'E DEĞİŞEN DİNİ BİLGİ, OTORİTE VE MEŞRUIYET ANLAYIŞI BAĞLAMINDA SİVİL DİYANET TARTIŞMALARI

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan ŞEYHÜLİSLAMLIK'TAN DİYANET'E DEĞİŞEN DİNİ BİLGİ, OTORİTE VE MEŞRUIYET ANLAYIŞI BAĞLAMINDA SİVİL DİYANET TARTIŞMALARI başlıklı bu çalışma 16/07/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof.Dr.	Mehmet AKGÜL	
2	Prof.Dr. .	Hayri ERTEN	
3	Dr.Öğr.Üyesi	Ali BAYER	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Emine KARA		
	Numarası	064245041003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı/ Din Sosyolojisi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	ŞEYHÜLİSLAMLIK'TAN DİYANET'E DEĞİŞEN DİNİ BİLGİ, OTORİTE VE MEŞRUIYET ANLAYIŞI BAĞLAMINDA SİVİL DİYANET TARTIŞMALARI			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Emine KARA

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Emine KARA		
	Numarası	068102061007		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı/ Din Sosyolojisi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet AKGÜL		
	Tezin Adı	ŞEYHÜLİSLAMLIK'TAN DİYANET'E DEĞİŞEN DİNİ BİLGİ, OTORİTE VE MEŞRUIYET ANLAYIŞI BAĞLAMINDA SİVİL DİYANET TARTIŞMALARI		

Bu araştırmanın amacı birbirinin devamı niteliğinde kabul edilen Şeyhülislamlık makamının ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın oluşum ve gelişiminin tarihsel seyir içerisinde ele alınarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sivilleşmesi imkânını incelemektir. Araştırmanın birinci bölümünde Osmanlı devlet yapısının oluşumu ve halifeliğin Osmanlı Devleti'ne geçmesiyle beraber Şeyhülislamlık makamının yetki alanının, nüfuzunun arttığı ortaya konmuştur ve Osmanlı Devleti'nde batılılaşma hareketleriyle beraber Şeyhülislamlık makamının yetki alanının nasıl daraldığı incelenmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin siyasi yapısı farklı bir temele oturtulmuş ve yeni devletin meşruiyet kaynağı da Osmanlı Devleti'nden farklı olmuştur. Bu bağlamda da bu yeni devletin din hizmetleri kurumu Şeyhülislamlık makamından çok farklı olmuştur. Araştırmanın ikinci bölümünde de Türkiye Devleti'nin din hizmetleri kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş süreci, teşkilat yapısı ve yetki alanı incelenmiştir. Araştırmanın üçüncü bölümünde modernleşme sürecinin dini bilgi, otorite ve meşruiyet anlayışına olan etkisi ve bununla bağlantılı olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sivilleşmesi talepleri incelenmiştir. Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nden beri yaşanan toplumsal, siyasal, zihinsel değişimler kurumsal bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Türkiye'nin mevcut yapısındaki dönüşümlerin Diyanet kurumunun sivilleşmesi alanında başka dönüşümleri getireceği de beklenebilir bir durumdur. Ama mevcut yapısal durum içerisinde sivil bir Diyanet kurumu öngörülememektedir.

Anahtar kelimeler: Şeyhülislamlık, Batılılaşma, Modernleşme, Diyanet.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Emine KARA		
	Student Number	068102061007		
	Department	Sociology of Religion		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Mehmet AKGÜL		
Title of the Thesis/Dissertation	CHANGING RELIGIOUS KNOWLEDGE FROM SHEIKH AL ISLAM TO PRESIDENCY OF RELIGIOUS AFFAIRS, DISCUSSION OF CIVIL RELIGION CONNECTED TO AUTHORITY AND CONSTITUTIONAL UNDERSTANDING			

The aim of this study is to examine the formation and development of the Shaykh al-Islamist authority and the Presidency of Religious Affairs which is considered as the continuation of each other in the historical course and to examine the possibility of civilianization of the Presidency of Religious Affairs. In the first part of the study, the increase of jurisdiction, influence of the position of Shaykh al-Islam is revealed with the formation of the Ottoman State structure and the transition of the caliphate to the Ottoman State and the narrowing of the jurisdiction of the Shaykh al-Islamist authority with the westernization movements of the Ottoman Empire is examined. The political structure of the Republic of Turkey which was established after the collapse of the Ottoman Empire State sited on a different basis and source of legitimacy in the new state has been different from the Ottoman Empire. In this regard, the religious services institution of this new state was very different from the Shaykh al-Islamic authority. In the second part of the research, the establishment process, organizational structure and jurisdiction of Presidency of Religious Affairs of Turkey as the religious services is examined. In the third part of the study, the effect of the modernization process on the understanding of religious knowledge, authority and legitimacy and the related demands for the civilization of the Presidency of Religious Affairs are examined. As a result, the social, political and mental changes experienced since the Ottoman Empire brought an institutional transformation. It can be also expected that the transformation of Turkey's current structure will bring about other transformations in the field of civilization of institution of the Presidency of Religious Affairs. But within the current structural situation; a civilian Religious Affair cannot be foreseen.

Key words: shaykh al-islam (in Turkish “şeyhülislam”) , westernization, modernization, Religious Affairs.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR	v
ÖNSÖZ.....	vi
GİRİŞ	1
Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi	1
Araştırmanın Varsayımları	2
Araştırmanın Yöntemi	3
Araştırmanın Kaynakları	3
BİRİNCİ BÖLÜM : OSMANLI DEVLETİNDE ŞEYHÜLİSLAMLIK MAKAMI	6
1.1. Şeyhülislamlık Kurumunun Oluşumu	7
1.2. Şeyhülislamlık Makamının Görev ve Yetki Alanı	10
1.2.1. Fetva Verme Yetkisi.....	11
1.2.2. Vakıflar Üzerindeki Yetkisi	14
1.2.3. İlmiye Alanındaki Yetkisi	14
1.2.3.1. Adliye ve Kadılar Alanında Yetkisi	15
1.2.3.2. Eğitim Alanındaki Yetkisi	16
1.2.3.3. Din Hizmetleri Alanındaki Yetkisi.....	17
1.2.4. Siyasi ve İdari Alandaki Yetkisi.....	17
1.3. Batılılaşma Döneminde Şeyhülislamlık Makamı	18
1.3.1. Eğitim Alanında Gerçekleşen Reformlar	19
1.3.2. Hukuk Alanında Gerçekleşen Reformlar	23
1.3.3. Vakıflar Alanında Yenilikler.....	30
İKİNCİ BÖLÜM : MODERN TÜRKİYE’DE DİN HİZMETLERİ	32
2.1. Şer’iye ve Evkaf Vekaleti	32
2.2. Diyanet İşleri Başkanlığı	34
2.2.1. Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluşu	34
2.2.2. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Teşkilat Yapısının Oluşumu	36

2.2.3. Diyanet İşleri Başkanlığının Görev ve Yetki Alanı	39
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: DİNİ BİLGİ, OTORİTE VE MEŞRUIYETİN DÖNÜŞÜMÜ VE SİVİL DİYANET TALEPLERİ.....	41
3.1. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dini Bilgi ve Din Eğitimi Kurumları Karşılaştırması... 41	
3.1.1. Osmanlı Devleti'nde Din Eğitimi	42
3.1.2. Modern Türkiye'de Din Eğitimi	49
3.1.2.1. İmam-Hatip Okulları	51
3.1.2.2. İlahiyat Fakülteleri.....	55
3.2. Dini Bilginin ve Otoritenin Dönüşümü: Dinde Reform	60
3.3. Dinî Otoritenin/Ulemanın Gücünün Kırılması	67
3.4. Meşruyet Anlayışının Değişmesi	70
3.5. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Sivilleşmesine Dair Talepler.....	72
SONUÇ	75
KAYNAKÇA	78

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
akt.	: Aktaran
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editor
haz.	: Hazırlayan
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları
İSAM	: İslami Araştırmalar Merkezi
M.Ü.İ.F.D.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
s.	: Sayfa
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
TESEV	: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı

ÖNSÖZ

Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca üzerinde en çok konuşulan, tartışılan ve uzlaşmaya varılamayan konulardan birisi de din-devlet ilişkileri ve bununla bağlantılı olarak da Diyanet İşleri Başkanlığı'nın konumu ve faaliyet alanı olmuştur.

Diyanet İşleri Başkanlığı, kurumsal anlamda Osmanlı Devleti'ndeki Şeyhülislamlık makamının devamı olarak kabul edilse de tarihsel tecrübeye bakıldığında, Şeyhülislamlık makamının neredeyse kıyas kabul edilmeyecek görev ve yetki alanı ve itibar sahasına sahip olduğu görülür. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın üzerinden yapılan bunca tartışma da bir yönüyle kurumun Şeyhülislamlık makamıyla arasındaki bu kıyas kabul edilmezlikten bir yönüyle de Cumhuriyet tarihi boyunca sorunlu bir şekilde devam eden din-devlet ilişkilerinden kaynaklanmaktadır.

Bu çalışma, bu tartışmalı konu hakkında bir nebze çözüm üretmeyi planlamaktadır. Üç bölümden oluşan çalışmada birinci bölümde; Şeyhülislamlık makamı ve kurumun modernleşmeyle beraber yaşadığı dönüşüm, ikinci bölümde; Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluşu ve kurumsal yapısı incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise; Osmanlı Devleti'nde başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti'nde devam eden Türk modernleşmesinin; dini bilgi, otorite ve meşruiyet anlayışında meydana getirdiği değişim ele alınmış ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sivilleşme talepleri bu bağlamda incelenmiştir.

Çalışmamı yaptığım süre boyunca bana çok yardımcı olan ve ufkumu açan kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Akgül'e teşekkürü borç bilirim.

Emine Kara

Konya-2019

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

İnsanlık tarihinin en önemli ve bir o kadar da sancılı geçen süreci modernleşme sürecidir. Modernlik öncesinde, toplum hayatının merkezinde din yer alırdı ve din toplumsal hayatın her alanını düzenler ve etkilerdi. Fakat modernleşmeyle beraber bu din merkezli dünya anlayışı altüst oldu. Dinin, aşkın ve göksel olanın yerini bu dünyaya ait olanlar aldı.

Osmanlı Devleti'nde de devletin kurtuluşu için kaçınılmaz olarak görülen Türk modernleşmesi hareketi, dinin toplumsal hayat üzerindeki etkisinin daralmasıyla sonuçlandı. Fakat Osmanlı Devleti'nde başlayan Türk modernleşmesinin Cumhuriyet ayağı biraz daha sancılı geçti.

Türk modernleşmesi sürecinden kurumsal anlamda en çok etkilenen ise Şeyhülislamlık makamı oldu. Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık makamının din hizmetleri yanında, eğitim, hukuk, siyaset, vakıflar ve tarikatlar alanındaki geniş yetki alanı batılılaşmayla bir daralma yaşarken, Cumhuriyet döneminde Şeyhülislamlığa alternatif olarak düşünülen Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetki alanı inanç ve ibadetle sınırlandırılmakla kalmayıp bu alan da devletin yoğun kontrolüne tabi tutuldu.

Cumhuriyet ideolojisinin kendisi için bir tehdit alanı olarak gördüğü dini saha üzerindeki baskılar ve bu alanda oluşturulan yumuşak karınlar, dinin toplumdaki kimliği oluşturan temel unsur vasfından sıyrılarak bir ayrılık unsuruna dönüşmesine sebep olmuş¹ Osmanlı Devleti'nde kurumsal anlamda görülen ikilik neredeyse bir toplumsal ikiliğe dönüşmüştür. Diyanet İşleri Başkanlığı üzerine yürütülen tartışmalar da bu ikilik neticesinde, farklı katmanlar farklı tonlarla dile getirilmiştir ve dile getirilmektedir.

¹ İsmail Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2**, 2. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 620-621

Bu çalışma bu tartışmaları göz önünde bulundurur. Bundan hareketle de Osmanlı Devleti'nde dini bir otorite olarak Şeyhülislamlık makamının tarihsel süreç içerisinde oluşum sürecini, batılılaşmayla beraber makamın kurumsal yapısındaki dönüşümleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın oluşumuna giden yolu ve de Başkanlığın kurumsal yapısını ele alır. Dini bilgi, otorite ve meşruiyet konularında meydana gelen zihinsel değişimi de göz önünde bulundurarak sivil bir Diyanet'e dair talepleri değerlendirir.

Bu çalışmanın amacı Türkiye'nin önünde duran önemli bir meselesine, Diyanet İşleri Başkanlığı'na dair talepler için bir bakış açısı sağlamaktır ve bunun için çözüm üretmektir.

Din, toplum için vazgeçilmez bir unsurdur ve insanın anlam arayışına cevap veren bir değerler manzumesidir. Türkiye Devleti'nde Diyanet İşleri Başkanlığından başka Müslüman halkın dini hizmetlerini yerine getirebilecek, dinle ilgili sorularına cevap verebilecek yasal bir dînî kurum yoktur. Bu yönüyle de Diyanet İşleri Başkanlığı vazgeçilmez bir önem taşımaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurumsal yapısının, sosyal ve siyasi sistem değişimleriyle paralel bir şekilde değiştiğini görmek, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurumsal yapısının daha iyi anlaşılmasını da sağlayacaktır.

Araştırmanın Varsayımları

Çalışmanın varsayımlarını şu şekildedir;

- Toplumsal değişim süreci kurumsal yapılar üzerinde etki yapmaktadır.
- Toplumsal değişimler toplumdaki kurumların itibarlarını da etkileyebilmektedir. Batılılaşma dönemi sonrası sekülerleşme süreci dini kurumların itibarlarını, görev ve yetki alanlarını da etkilemiştir.
- Türkiye'de Cumhuriyet döneminde din-devlet ilişkilerinde yaşanan kırılmanın ve katı laiklik uygulamalarının Diyanet İşleri Başkanlığı'na bakış üzerinde etkisi vardır.
- Toplumsal değişimler dini bilgi anlayışı üzerinde etki etmekte ve dini söylemler de toplumsal değişimle beraber değişmektedir.

- Modernleşme sürecinin dini otorite üzerindeki etkisi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nı etkilemiştir.
- Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sivilleşmesi talepleri de toplumsal değişme ile şekillenmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma literatür taramasına dayalı teorik yönü ağır basan bir araştırma olmuştur. Konuyla bağlantılı olan kitap, makale gibi kaynaklara tarama tekniğine bağlı olarak kütüphane araştırmasıyla ulaşılmıştır.

Araştırmanın Kaynakları

Türkiye’de Çağdaşlaşma; eserin önsözünde bu çalışma şöyle açıklanmıştır, “bu araştırma, XVIII. yüzyılın başlarından Cumhuriyet rejiminin kuruluşuna değin geçen olayların tarihi olarak yazılmamıştır. Cumhuriyet’in ilanından sonraki dönemin tarihi de değildir. Tarihsel olaylar burada Cumhuriyet’e gelişin önkoşulları olarak oynadıkları roller açısından ele alınmıştır.”² Yazara göre kitabın öncelikli amacı XVIII. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar, bu yüzyıllarda meydana gelen içerideki ve dışarıdaki olayların bir ulus devleti olan Cumhuriyet rejiminin kurulmasını etkilediği ya da olayların bu doğrultuda nasıl aktığıdır. Eserde batılılaşma sürecinde yaşanan siyasal, sosyal, zihinsel, ekonomik değişimlerin ya da dönüşümlerin oluşmasına etki eden olaylar sistematik ve kronolojik olarak ele alınmıştır. Kitap üç bölümden oluşmaktadır; birinci bölüm II. Mahmut zamanına kadar gerçekleştirilen reform ve ıslahat hareketlerini, ikinci bölüm II. Mahmut’tan Cumhuriyet dönemine kadar devam eden batılılaşma hareketlerini, üçüncü bölüm ise Cumhuriyet döneminde yapılan modernleşme ve laikleşme hareketlerini ele almaktadır.

Modern Türkiye’nin Doğuşu; eserde Osmanlı Devleti’nde batılılaşma hareketlerinden başlayarak 1950’li yıllara kadar olan süreci ele alınmıştır. Kitap iki bölümden oluşmaktadır. Yazara göre birinci bölümde, “ana olaylar ve süreçler, Türkiye tarihinin değişiminin başlıca evrelerini izlemek ve tanımlamak çabası olarak,

² Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 12. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008 , s. 13

kronolojik sırayla ortaya konmuştur.”³ İkinci bölümse ise zihinsel ve yapısal değişimin dört veçhesi ele alınmıştır. Bunlar; 1. Kültür ve Millet, 2. Devlet ve Hükümet, 3. Din ve Kültür, 4. Elit ve Sınıf ‘tır.

Yeni Türkiye’de İslamlık; araştırmada Türk modernleşmesinin dinsel konuları ele alınmıştır. Ve kitap, “ bu konuyu sadece hukuk bakımından incelemektedir ve bunda özellikle Türkiye Cumhuriyeti kanun, tüzük ve Bakanlar Kurulu kararlarına dayanılmış, ama Tanzimat ve Meşrutiyet devrinin bu alandaki kanunları da göz önünde bulundurulmuştur. Bunda tabiatıyla şeriatla karşılaştırmalar ön planda yer almaktadır, fakat dinin uygulanması ve bunun örgütleriyle ilgili sorular da, resmi metinlere dayanılarak cevaplandırılmıştır.”⁴

Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık; çalışmada Şeyhülislamlık makamı, Osmanlı devletinin kuruluşundan 1826’ya kadar olan süre içerisinde incelenmiştir. Altı bölümden oluşan çalışmada sırasıyla; Şeyhülislamlığın kuruluşu ve gelişimi, devlet teşkilatı ve teşrifatındaki yeri, diğer devlet adamları ile ilişkileri, Şeyhülislamların tayin ve azilleri, gelirleri, kıyafet ve görevlileri en son olarak da vazifeleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.⁵

Şeyhülislamlık:Yenileşme Döneminde Devlet ve Din; eserde 1789-1922 yılları arasında Şeyhülislamlık makamının kendi içerisinde geçirdiği değişimler, yeni meydana gelen örgütlenme biçimleri, bunların aşamaları ele alınmıştır. Yeni örgütlenme ve değişimlerin kurumun yetki alanlarına olan yansıması ele alınmış ve askeri, eğitim, adli ve idari alanlardaki değişim ve kurumsallaşmaların Şeyhülislamlık makamına etkileri ortaya konmuştur. Şeyhülislamlık kurumu ve siyaset kurumu arasındaki ilişkiyi belirleyen faktörler de tespit edilmeye çalışılmıştır.⁶

³ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, çev. Metin Kıratlı, 10. baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, Önsöz kısmı

⁴Gotthrd Jaschke, **Yeni Türkiye’de İslamlık**, çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972, s. 10

⁵ Murat Akgündüz, **Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık**, Beyan Yayınları, İstanbul ,2002

⁶ Esra Yakut, **Şeyhülislamlık:Yenileşme Döneminde Devlet ve Din**, 1. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005,(Ahmet Yaşar Ocak, Sunuş bölümü), s. 8

Diyanet:Türkiye Toplumunda Dinin Tanzimi; eserde laik bir devlet içerisinde din hizmetleri ile görevli bir kurumun hukuksal durumu idare hukuku açısından değerlendirilmiştir. Kitap üç bölümden oluşmaktadır; birinci bölümde Türkiye’de devlet aygıtı içerisinde ve toplumsal hayatta dinin konumunu ve dinin birleştirici ve ayırıcı özellikleri cumhuriyet öncesinden günümüze kadar ele alınmıştır. İkinci bölümde Diyanet kurumunun idare hukuku açısından değerlendirilmesi yapılmış, üçüncü bölümde de, Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilintilendirerek Türkiye Cumhuriyeti’nin laik ve eşitlikçi bir ülke olması durumunu tartışılmıştır.⁷

Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?, çalışmada önce Diyanet İşleri Başkanlığı hakkında genel bilgiler verilmiş daha sonra, Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili tartışmalar ele alınmış, Diyanet’e bakış açısı ile ilgili saha araştırmasına yer verilmiş ve son olarak da toplumun farklı katmanlarından, sendikalardan, siyasetçilerden, akademisyenlerden, sivil toplum kuruluşlarından, gazetecilerden, Alevi vatandaşlardan Diyanet kurumuyla ilgili görüşler derlenmiştir.⁸

Ayrıca “Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi”nin konumuzla ilgili “Şeyhülislamlık”, “Şer’iye Ve Evkaf Vekaleti”, “Diyanet”, “İlmiye”, “Batılılaşma(Hukuk, Eğitim)” vb. maddelerinden araştırmamız esnasında faydalanılmıştır.

⁷ İştah Gözaydın, **Diyanet: Türkiye Toplumunda Dinin Tanzimi**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 9-10

⁸ Ruşen Çakır, İrfan Bozan, **Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?**, TESEV Yayınları, İstanbul, 2005

BİRİNCİ BÖLÜM : OSMANLI DEVLETİNDE ŞEYHÜLİSLAMLIK MAKAMI

Şeyh kelimesi; yaşlı adam, reis, bilge anlamlarına gelir⁹ ve Kramers bu kelimenin İslam terkihiyle beraber kullanımı olan Şeyhülislam ifadesinin miladi X. yüzyılda ortaya çıkan bir şeref unvanı olduğunu bildirir. İslam kelimesi ile beraber kullanılan diğer terkipler dünyevi iktidar sahipleri için kullanılırken(seyfülislam gibi) şeyh kelimesinden teşkil edilen ifadeler ulema ve sufiler için kullanılmıştır. Şeyhülislam kelimesi zamanla yalnız fakihler için kullanılan bir ifade haline dönüşmüş ve Memlükler döneminin başında da fetvaları ile şöhret olmuş ya da diğer pek çok fakih tarafından tasvip edilen fıkıh alimleri için kullanılan gayri resmi bir unvan haline almıştır. Zamanla da biraz şöhreti olan her müftünün kullanabileceği bir unvan haline gelmiştir.¹⁰ Yani fıkıh ilminde derin bir bilgisi olan ve bu bilgiye dayanarak insanlar arasında çıkan anlaşmazlıklarda hüküm verebilen, fetva hizmeti yürütebilen kişiler için Şeyhülislam ifadesi kullanıldığını söyleyebiliriz.¹¹

Bu şekilde miladi X. yüzyılda Horasan'da ortaya çıkan Şeyhülislam ifadesi Horasan'la sınırlı kalmamış, batıda Suriye, Irak, Anadolu; doğuda Çin ve Hindistan'a kadar yayılmış olan İslam coğrafyası içinde kullanılan bir unvan haline gelmiştir.¹² Büyük Selçuklu Devleti'ne bakıldığında, Şeyhülislam adıyla anılan bir kişinin olduğu görüldüğü gibi Anadolu Selçuklularında da başkentte görevli bir Şeyhülislam mevcuttur. Anadolu Selçuklularındaki bu Şeyhülislam'ın görevi, ilmiye mensuplarının arasında çıkan dini ve ilmi konularda çözüm üretmek ve meydana gelen içtihat farklılıklarını gidermektir.¹³ Fakat Osmanlı'dan önceki Müslüman devletlerde ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerinde Şeyhülislam unvanı bir saygı ifadesinin ötesine geçerek resmi bir nitelik kazanmamıştır.¹⁴ Osmanlı Devleti'nde, başkent müftüsüne Şeyhülislam denmesinden sonradır ki

⁹ Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, 22. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005

¹⁰ J. H. Kramers, "Şeyhülislam", **MEB İslam Ansiklopedisi**, 11. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s. 485

¹¹ Akgündüz, a.g.e., s. 29

¹² a.g.e., s. 33

¹³ Yakut, a.g.e., s. 25

¹⁴ Kemalletin Taş, **Türk Halkının Gözüyle Diyanet**, İz yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 67

Şeyhülislamlık makamı, diğer hiçbir Müslüman devlette görülmemiş şekilde, dini ve siyasi önemi olan bir kurum, haline gelmiştir.¹⁵

1.1. Şeyhülislamlık Kurumunun Oluşumu

Osmanlı Devleti'nde, Şeyhülislamlık kurumunun nasıl oluştuğuna dair ve ilk Şeyhülislamın kim olduğuna dair, bir görüş birliği yoktur.¹⁶

Şeyhülislamlığın resmi bir makam olarak, ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili çeşitli görüşlerden birine göre; Şeyhülislamlığı müftülük manasında düşündüğümüzde, Osmanlı Devleti'nin ilk kurulduğu yıllarda bu görevi yerine getiren Şeyh Edebalı ile bu kurum ortaya çıkmıştır.¹⁷ Edebalı 1326'da vefat ettiğinde görevi Tursun Fakih'in devralması, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri fetva vermekle görevli kişiler olduğunu düşündürse de bu görevin bir kişiye verilmiş resmi bir görev olduğuna dair elde veriler yoktur. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda, fetva kurumunun, resmi bir nitelikte mi olduğu, belli değildir.¹⁸

Şeyhülislamlığın kuruluşunu II. Murat dönemine götürenler ise, makamın oluşumunu, dönemin sosyal şartları ve padişahın şahsiyetine bağlamaktadır. II. Murat döneminde Anadolu'da, Şeyh Bedrettin olayında olduğu gibi, devlet otoritesini tehdit eden ve Ehli Sünnet akidesine ters düşen tasavvufi akımlar yaygınlaşmıştı. Şeyhülislamlık makamının oluşumunun II. Murat döneminde olduğunu söyleyenlere göre; Ehli sünnet akidesine ters düşen tasavvufi akımların önüne geçmek isteyen padişah II. Murat, hem Ehli Sünnet inancının nüfuz alanını genişletmek hem de bu fetvaların, devletin denetimi altında bulunan bir dini otorite tarafından verilmesini sağlamak için, Şeyhülislamlık makamını kurmuştur.¹⁹ Evet II. Murat döneminde, fetva vermekle görevli bir makam vardır ama bu makam diğer görevlerden bağımsız bir fetva verme makamı değildir. Örneğin Molla Fenari hem

¹⁵ Kramers, a.g.e., s. 486

¹⁶ Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul, İsmail Kurt, **Şeyhülislamlık(Bab-ı Meşihat) Arşivi Devlet Kataloğu**, İSAM Yayınları, İstanbul, 2006, s. 13

¹⁷ Akgündüz, a.g.e., s. 37

¹⁸ Yakut, a.g.e., s. 10

¹⁹ Akgündüz, a.g.e., ss. 46-47

Bursa kadısıdır hem de fetva vermektedir. Şeyhülislamlık makamı ise daha çok fetva makamı olarak değerlendirildiğinden, bu görüş de yanlışlanıyor.

Fetva vermekle yükümlü, bağımsız bir makamın oluşumu ise Fatih Sultan Mehmet dönemine götürülebilir. Fatih Sultan Mehmet, merkezîyetçi politikaları doğrultusunda, yönetici- askeri sınıf üyelerini, kul kökenli kişilerden atıyor ve istediği zaman görevden alıyor bazen de katli cezasını uygulatıyordu. Bu şekilde Fatih Sultan Mehmet'in, merkezîyetçi politikaları doğrultusunda, ulema sınıfının denetimini de Şeyhülislamlık yoluyla yaptığı söylenebilir.²⁰ Nitekim, Şeyhülislamlıkla ilgili ilk hukuki düzenleme de Fatih Sultan Mehmet zamanında yapılıyor. Fatih Kanunnamesinde, “Şeyhülislam ulemanın reisidir denilerek Şeyhülslama bütün ulemanın üstünde bir mevki verilmekte ve muallimi sultaninin de serdar-ı ulema olduğu bildirilmektedir.”²¹ “Şeyhülislam ulemanın reisidir” ibaresiyle beraber, Şeyhülislam kelimesi, ilmiye sınıfının en yükseğinde bulunan kişiye verilen resmi bir nitelik, kazanmıştır. Kanunname ile Şeyhülislam İstanbul müftüsü olmuş ve bu unvanın Şeyhülslama verilmesinden sonra da zaman içerisinde; “Meşihat” , “Makam-ı Meşihat”, “Meşihat Dairesi”, “Bab-ı Meşihat”, “Meşihat-ı İslamiyye”, “Bab-ı Fetva”, “Şeyhülislam Kapısı” gibi çeşitli isimlerle anılmış ve de daha önce hiçbir Müslüman devlette görülmeyen, siyasi, dini bir öneme kavuşmuştur. Fakat XVI. yüzyılın sonlarına kadar, siyasi idari sistem içerisinde ve ilmiye teşkilatının hiyerarşisi içerisinde Kadıaskerlerin yeri Şeyhülislamlardan daha üstün olmuştur.²² Ama şunu ifade edelim ki; Şeyhülislamın, padişah tarafından atanan bir devlet görevlisi konumuna gelmesi Fatih Sultan Mehmet dönemine rastlamaktadır.²³ Ve Fatih Kanunnamesi, şeyhülislamla vezir-i azamı, aynı mertebeye koymuştur.²⁴

Şeyhülislamlığın kurumsallaşması ile ilgili olarak, kimi şeyhülislam isimleri de öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki 1503-1526 yılları arasında görev yapan Zenbilli

²⁰ Yakut, a.g.e., s. 30

²¹ Aydın, Yurdakul, Kurt, a.g.e., s. 14

²² Taş, a.g.e., ss. 68-69

²³ Yakut, a.g.e., s. 30

²⁴ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ**, 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 179

Ali Cemali Efendidir. Onun dönemi, Şeyhülislamlık makamının yetki ve sorumlulukları açısından, bir dönüm noktası olarak nitelendirilmektedir. Bu dönemde Şeyhülislamlara yeni bir takım görevler yüklenmiştir. Mesela sultan II. Beyazıt, İstanbul’da inşa ettirdiği medresesinde, Şeyhülislamın ders vermesini şart koşmuş ve külliye’nin nezaretini de ona vermiştir. Aynı zamanda, Zenbilli Ali Efendinin kişiliği ile bağlantılı olarak, makamın güç kazandığı da ifade edilmektedir.²⁵ Ali Cemali Efendinin, ilmi konularda taviz vermediği, hatta zaman zaman Yavuz Sultan Selim’e sert tepki verdiği, kaynaklarda geçmektedir. İddialara göre Zenbilli Ali Efendi, görevlilere yalnızca hukuk kuralları çerçevesince ceza verilebileceği, mahkeme kararı ve müftü fetvası olmadan padişah emriyle, katl cezası uygulanamayacağını söylüyor ve böylece şahsi uygulamaların önüne geçerek, padişahın yetkisini sınırlandırmış oluyordu. Hatta yine rivayetlere göre, Yavuz Sultan Selim’e, şeriata uymayan bir infaz uygularsa hal’ine fetva vereceğini dahi söylemiştir.²⁶ Yine bu dönemde, bazı idari ve siyasi olaylarda, Ali Cemali Efendinin sert tepkileri karşısında Padişah; bunlar dünyevi meseleler, müftü yalnızca dini meselelerde yardımcı bulunmalıdır tarzı söylemlerde bulunmuş; Ali Cemali Efendi de Şeyhülislamların başlıca görevinin, padişahların hem dinlerini dem de dünyalarını gözetmek olduğunu söylemiştir.²⁷ Bu olaylar Şeyhülislamlığın nüfuzunun arttığına da göstergesidir. Kanunu Sultan Süleyman döneminde Şeyhülislam, bütün kadılar da dâhil ulema sınıfı üzerinde nüfuz sahibi olmuştur.²⁸

Makamın kurumsallaşmasında önemlilik arzeden ikinci bir Şeyhülislam, Ebussuud Efendi’dir. Onun zamanında “Şeyhülislam politik güce sıkı sıkıya bağlı bir yürütme kurumu olan kadıların denetimini ele geçirmekle yeni bir etkinliğe erişmiştir. Bu dönemden başlayarak, günde kırk akçeden fazla kazanan kadırlarla mollalık düzeyindeki kadıları atama yetkisi, kazaskerlerden şeyhülislamlara geçmiştir.”²⁹

²⁵ Mehmet İpşirli, “Şeyhülislamlık”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 94

²⁶ Yusuf Küçükdağ, “Zenbilli Ali Efendi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 248

²⁷ İpşirli, “Şeyhülislamlık”, s. 92

²⁸ Kramers, a.g.m., s.486

²⁹ İnalçık, a.g.e., s. 179

Şeyhülislamlık kurumunun güç kazanması, sultanların iktidarlarını kuvvetlendirmeleri ile ilgili bir durum olarak da görülmektedir. Şeyhülislamlık, Abbasi Halifesinin Osmanlı Devleti'ndeki bir izdüşümü³⁰ ya da tasavvufi akımların etkisiyle, dünyevi hâkimiyetin yanında dini bir otorite de isteyen halkın, dini duygularının temsilcisi olarak kurulduğu da bir başka yorumdur.³¹

Ancak unutulmamalıdır ki Müslüman halkın dini anlamda başı, her zaman için halife sultandır ve ulema bu yetkiyi onun adına uygular.³² Ve padişahın siyasi ve idari konularda vekili sadrazam olduğu gibi, dini konulardaki vekili de şeyhülislamdır.³³

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren geçirdiği siyasi dönüşümler, devletin güçlenmesi ve halifelik makamının Osmanlı Devleti'ne geçmesi gibi durumlar, Osmanlı Devleti'nde, Şeyhülislamlık makamının gelişimini ve makamın yetki alanını etkilemiştir. Devletin kurumsallaşması ile Şeyhülislamlık makamı da kurumsallaşmıştır.

1.2.Şeyhülislamlık Makamının Görev ve Yetki Alanı

Şeyhülislamlık makamı, Osmanlı Devleti'nde, halifelik/padişahlık, sadrazamlık makamından sonra devletin en üst ve itibarlı organıdır. Yasama, yürütme ve yargı alanlarında diğer kurumlardan daha etkindir; eğitim, adliye, vakıflar ona bağlıdır ve birçok beledi hizmet de ona bağlı olan kadılar tarafından yürütülmektedir.³⁴ Şeyhülislamlık makamı, bugünün Türkiye'sinin Diyanet İşleri Başkanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Adalet ve Milli Eğitim Bakanlıkları ve Yüksek Öğretim Kurumu'nun tüm yetkilerini elinde bulundurmaktadır.³⁵

³⁰ a.g.e., s. 487

³¹ Cemal Fedayi, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Kurumu", **Osmanlı Ansiklopedisi**, c. 22, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 447

³² İnalçık, a.g.e., s. 178

³³ İsmail Kara, "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 18, 2000, s. 38

³⁴ a.g.m., s. 37

³⁵ Çakır ve Bozan, a.g.e., s. 49

1.2.1. Fetva Verme Yetkisi

Şeyhülislam, öncelikle başkent müftüsü olduğu için³⁶, en önemli görevi de kendisine sorulan dini, siyasi ve idari konularda fıkha ve özellikle de Hanefî fihmına göre fetva vermesidir. ³⁷ Fetva talebi hem devlet yönetiminden hem de halktan gelir.³⁸ Şeyhülislamdan fetva istenmesinin iki sebebi vardır. Birinci sebebi, Dinin tüm hayatı kuşatıcı özelliğinden dolayı, konunun dini boyutunun öğrenilmesinin istenmesidir. İkinci sebep ise yapılacak eylemin meşrulaştırılmasıdır.

Şeyhülislamdan istenen fetvalar ise, çok çeşitlilik arz ediyordu; Hızırın hayatta olup olmadığı, vakıf mallarının satılıp satılmayacağı ya da kadının daha önce hüküm verdiği bir konuyu, tekrar dinleyip dinleyemeyeceği gibi. Mesela, Kanuni döneminde, halk tarafından Kabe'nin harap konumunda olduğunun ifade edilip tamir talep edildiğinde, Sultanın, tamamen yıkılmadan ,çatısı ve zemini değiştirilerek tamir edileceğine dair, Şeyhülislam Ebussuud Efendiden, fetva aldığı görülüyor. Yine III. Murat döneminde, Şeyhülislam Kadı-zade Şemsettin Efendinin, gayri Müslimlerin kıymetli kıyafet giyemeyeceği fetvasına karşılık, Yahudilerin bu kıyafetleri giymek için daha fazla cizye ödeme talepleri Şeyhülislama bildirildiğinde, Şeyhülislam “Şeriate muğayir bir şekilde hazineye aktarılan paranın kimseye fayda vermeyeceğini” bildirerek, yine olumsuz yanıt veriyor.³⁹

IV. Murat devrinde, tahrir defterine çingene olarak yazılan ve kendisinden cizye alınan Mustafa Efendi de kendisinin kâmil bir Müslüman olduğunu bildirerek, Şeyhülislamdan fetva istiyor. Bunun üzerine Şeyhülislam Yahya Efendi, Mustafa Efendi'den cizye alınamayacağına dair fetva vererek, Mustafa Efendi'yi cizye vermekten kurtarıyor. Sultan III. Selim döneminde de Şeyhülislam fetvası ile meyhanelerin kapatıldığı görülüyor. ⁴⁰

³⁶ Davut Dursun, **Din Bürokrasisi, Yapısı, Kurumu ve Gelişimi**, İşaret Yayınları, Ankara ,1992, s.153

³⁷İpşirli,“Şeyhülislamlık”, s. 94

³⁸ Dursun, **Din Bürokrasisi, Yapısı, Kurumu ve Gelişimi** , s. 154

³⁹Akgündüz, a.g.e, ss. 226-229

⁴⁰ a.g.e., s.230

Tüm bu sayılanların dışında da İslam hukukunun bütün alanlarına ait (aile, ticaret, özel hukuk vb.) meselelerde Şeyhülislamdan fetva istenebiliyordu.⁴¹

Osmanlı Devleti'nde idari ve siyasi alanlarda, Şeyhülislam fetvasının, alınan kararın meşruiyetini sağlamak konusunda önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Siyasi konularda ve özellikle dış siyasette, savaş ve barış ya da anlaşmalar gibi konularda, Şeyhülisamlıktan fetva isteniyordu.

1516 yılında Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendi'nin fetvası ile Osmanlı Devleti Mısır'a savaş ilan etti. Gerekçesi ise, mülhid olarak nitelenen Şah İsmail'in yanında yer alan Memlüklerin "mülhitlere destek olan onlardan sayılır." hükmü doğrultusunda, mülhid sayılması ve mülhidle savaşın caiz olmasıydı.⁴² Böylelikle, Müslüman bir ülkeye savaş ilan edilmesi durumu, Şeyhülislam fetvası ile meşrulaştırılmış oluyordu. Yine Ebussuud Efendinin , II. Selim zamanında, Kıbrıs'ı elinde bulunduran Venediklilere savaş açmanın ve burayı fethetmenin gerekli olduğuna dair fetva vermesiyle Kıbrıs fethi gerçekleştirilmişti.⁴³

III. Mustafa zamanında da Prusya ile yapılan 1761 tarihli ticaret ve dostluk anlaşması, dönemin Şeyhülislamı Veliyüddin Efendi tarafından incelenmiş ve "yapılan işte hiçbir şer'i ve akli mahzur görülmediği" padişaha bildirilmiştir. Padişah I. Abdülhamid döneminde de Osmanlı Devleti ve Rusya arasında imzalanan Aynalı Kavak senedinde Şeyhülislam Mehmet Şerif Efendi'nin imzası alınmıştır.⁴⁴

Siyasi alanda alınan bu fetvalar devletin menfaatinin korunması konusunda devlet siyasetiyle şer'i hukukun nasıl bağdaştırıldığını göstermesi açısından da önemlidir.⁴⁵

Şeyhülislamların, siyasi konulardaki en önemli fetvaları ise; padişahların tahttan indirilmesi, sadrazamların azledilmesi, üst düzey devlet görevlilerine katl

⁴¹ a.g.e., s 231

⁴² Yakut, a.g.e., s. 35, Akgündüz, a.g.e., s. 232

⁴³ a.g.e., ss. 233-234

⁴⁴ a.g.e., s. 235

⁴⁵ İpşirli, "Şeyhülisamlık", s. 94

cezasının uygulanması ile ilgili fetvaları idi.⁴⁶ Her ne kadar, Şeyhülislam padişah tarafından tayin edilmiş olsa da makamın nüfuzu ile padişahı azledebildiği söylenebilir⁴⁷ ya da bu durum önceden alınan karara meşruiyet kazandırmak için İslam'a uygunluğu konusunda Şeyhülislamdan fetva alınmaktadır şeklinde de yorumlanabilir.⁴⁸

Osmanlı padişahlarının, kardeşlerini veya oğullarını “nizam-ı alem” için katlettirmesi de Şeyhülislamlardan alınan fetvalarla gerçekleştirilirdi.⁴⁹ Bu da siyasi konularda verilen bir diğer fetvadır.

Şeyhülislamın, bir diğer görev ve yetki alanı, kanunname hazırlanmasında görülüyor. Padişahın sınırlı yasama yetkisine dayanarak çıkardığı kanunların muteber sayılabilmesi için, Şeyhülislam, şer'i hükümlere uygun olduğu yolunda, tasdik yetkisini kullanıyordu. Şeyhülislamın, kanunnamenin çeşitli sorunlarına sonradan verdiği fetvalar da kanunnamelere ekleniyordu.⁵⁰ Meşihat makamı, padişaha, şer'in, emir ve yasaklarını bildirmek ve işlerinde ona daima şer'in yolunu göstermek konusunda, görevli idi.⁵¹ Sonuç olarak, Meşihat makamının fetva yetkisiyle keyfiliği sınırlandırdığını⁵² ve bir kontrol mekanizması olduğunu söyleyebiliriz.

Ebussuud Efendi'nin, zaman zaman devlet işlerinde, şer'i hukuka aykırı gördüğü uygulamalara “Na-meşru nesneye emr-i sultani olamaz.” diyerek karşı çıkmasına rağmen, genellikle fetvalarında, devletin temel siyasi prensiplerini destekleyen bir tarafın olduğu da dikkat çeker. Bu durum Meşihat makamının siyasi otorite ile olan ilişki ağının niteliğini belirlemektedir.⁵³

Halk tarafından ya da devlet katından talep edilen bu fetvaların hukuki bir bağlayıcılığı yoktur ve fetva isteyen kişi hükmü kabul etmek zorunda değildir. Kadı

⁴⁶ Şükrü Karatepe, “Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi”, **Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu(Bursa-1993)**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 20

⁴⁷ Ali Fuat Başgil, **Din ve Laiklik**, 8. baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2007, s. 181

⁴⁸ Şükrü Karatepe, “**Osmanlı Siyasi Kurumları(Klasik Dönem)**”, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 197

⁴⁹ Akgündüz, a.g.e., s. 238

⁵⁰ Fedayi, a.g.m., s. 448

⁵¹ Başgil, a.g.e., s. 180

⁵² Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, **Sosyoloji Yıllığı 9: XX. Yüzyıl, Öncü Basım Yayıncılık**, İstanbul, 2002, s. 317

⁵³ İpşirli, “Şeyhülislamlık”, s. 92

da müftü veya Şeyhülislamdan görüş alabilir fakat onun da bu karara uyma mecburiyeti yoktur. Ama kadılar önlerine gelen sorunlar hakkında çözüm üretirken ve hüküm verirken müftülerin verdikleri fetvalardan istifade ediyorlardı. Bu fetvanın bir hüküm değeri olmasa da dinin görüşünü beyan eden bir uzman görüşü olarak, bu fetvanın önemi vardı.⁵⁴

Sonuç olarak Şeyhüislam ve ona bağlı müftüler, devlet ve halk nezdinde, yapılacak işlerin dine uygunluğunu onaylayan bir dini otoriteydi. Fetvalar olmadan yapılacak işlerin meşruiyet kazanması mümkün olmuyor, savaş ve barış ilan etmek, padişahların hal'i gibi eylemler gerçekleşmiyordu. Bu durum Şeyhüislamlık makamının Osmanlı Devleti'nde itibar sahasının ne kadar geniş olduğunu ortaya koymaktadır.

1.2.2. Vakıflar Üzerindeki Yetkisi

Şeyhüislamlık makamının bir diğer görev alanı vakıflardır. 1506 yılında II. Beyazıt döneminde Zenbilli Ali Efendi'ye İstanbul ve diğer şehirlerdeki hükümdar vakıflarının idarelerinin denetimi görevi verilince “Şeyhüislam nezareti” adıyla yeni bir organ meydana gelmiştir. Ulema ve Meşihat üyelerinin kurduğu vakıfların denetimi de Şeyhüislamlara verilmiştir.⁵⁵

Şeyhüislam makamına bağlı olan medrese, cami, subyan mektebi gibi kurumlar vakıf gelirleri ile idare edilir ve yine buralarda çalışan imam, müderris vb. gibi kişilerin maaşları da vakıflardan temin edilirdi. Bu yönüyle Şeyhüislamlık makamının bir özerkliği vardı.

1.2.3. İlimiye Alanındaki Yetkisi

Şeyhüislamlık makamının en geniş yetki alanını ilmiye konusundaki yetkileri oluşturuyordu. Aslında Osmanlı Devleti'nde eğitim, yargı, diyanet, fetva alanını oluşturan alan için de ilmiye diyebiliriz. Şeyhüislam, nakibüleşraf, kazasker, kadı,

⁵⁴ Davut Dursun, “Osmanlı Devletinde Din-Devlet İlişkileri”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt 32, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s, 70

⁵⁵ Yakut, a.g.e., s.36

müderris gibi ulema topluluğunun ve bunlardan oluşan kurumun genel adı da ilmiyedir.⁵⁶

Fatih kanunnamesinde, Şeyhülislam ile ilgili ilk hukuki düzenleme yapılmış ve “Şeyhülislam ulemanın reisidir.” denmiştir.⁵⁷

Şeyhülislam, ulemanın başı olarak, medrese üyelerinin atanma, terfi, azillerine ilişkin dilekçeyi vezir-i azama verirdi.⁵⁸ Medrese müderrislerinin, kadıların ve müftülerin tayin, terfi ve azillerinde bizzat Şeyhülislam yetkiliydi.⁵⁹

İlmiye sınıfı, Osmanlı Devleti'nin en geniş imtiyazlarına sahip sınıftı ve geniş anlamda vergi muafiyeti vardı. Ehli şer' olarak ifade edilen ilmiye mensuplarına, çok nadir olarak idam cezası uygulandığı, en ağır ceza olarak azil veya sürgün verildiği görülüyor.⁶⁰

İlmiye sınıfının yetki alanları adliye, eğitim ve dini hizmetler alanındaki yetkileridir.

1.2.3.1. Adliye ve Kadılar Alanında Yetkisi

Osmanlı Devleti'nde, ulemanın görev alanında olan yargı, kadılar vasıtasıyla yürütülürdü. Osmanlı Devleti'nde, beylik döneminden itibaren fethedilen yerlere birer kadı tayin edilerek, adaletin tecellisi sağlanıyordu.⁶¹ Kadıların temel görevi, halk arasında çıkan anlaşmazlıklarda, şer'i ve örfi hukuka göre hüküm vermektir. Bu anlamda adli işleri kadılar yürütüyordu ama kadıların görev alanı bununla sınırlı değildi. Batılılaşma öncesi dönemde, Osmanlı kadıları, naip atamak, vakfiyelerin tanzimi ve kontrolleri ile ilgilenmek, nikah akdetmek, ölen kişinin mirasını taksim etmek, çeşitli sicil ve defterleri tutmak, beledi işlerle ilgilenmek, narh koymak fiyatları kontrol etmek, tapu işlemleri ile ilgilenmek gibi çok geniş bir alanda görev

⁵⁶ Mehmet İpşirli, “İlmiye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 141

⁵⁷ Aydın, Yurdakul ve Kurt, a.g.e., s.14

⁵⁸ Halil İnalçık, a.g.e., s. 103

⁵⁹ Karatepe, “Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi”, s.19

⁶⁰ İpşirli, “İlmiye”, s.142

⁶¹ İpşirli, “İlmiye”, s. 143

ve yetki sahibiydi. ⁶² Bu yönüyle kadı, şer'î hukuk adamıydı ancak mülki erkan içindeydi. Osmanlı kadısı, adliye ve mülkiye görevlisi olarak; mülki, beledi, mali, askeri ve adli sahaları kapsayan çok geniş bir görev alanına sahipti. Kadı aynı zamanda, yönettiği halkın, merkezi devlet karşısındaki temsilcisi ve sözcüsüydü de. Mesela pazar yeri değiştirilmesi ya da imam, müezzin tayini ile ilgili talepleri, halk adına merkeze arz ederdi. ⁶³

Kadı, tüm bunların yanında, vakıf medreselerinin nizamı ile ilgilenir, usulsüz müderrisler hakkında merkeze arzda bulunur ayrıca talebeyi de denetlerdi. ⁶⁴

1.2.3.2.Eğitim Alanındaki Yetkisi

Klasik dönem Osmanlı Devleti eğitim sistemi, sıbyan mektebi ile bunun üzerindeki, hiyerarşik açıdan ilkokuldan yüksek öğretime kadar çeşitli derecelere ayrılan medreselerden meydana geliyordu. Sıbyan mekteplerinde, medrese eğitimi almış, okuma-yazma, temel dini bilgiler konularını öğrenmiş hocalar tarafından, 4-6 yaş arası çocuklara, okuma- yazma, kuran ve temel dini bilgiler, hesap gibi konular öğretilirdi. Sıbyan mektebinin üzerinde, aşağıdan yukarıya doğru yükselen, Hariç, Dahil, Tetimme ve Sahn dereceli medreseler bulunur ve bu medreseler sultanlar, aileleri, vezir ve ulema gibi kişilerce kurulmuş vakıflarla finanse edilirdi. ⁶⁵ Medreseler eğitim sisteminin merkeziydi ve devlet örgütlenmesi içerisinde yer alırdı. ⁶⁶ İlmiye sınıfı mensupları medresede yetişirdi. ⁶⁷ Osmanlı ilmiye teşkilatının en yüksek makamı olan Şeyhülislam, bu alanda görev alan kişilerin yetiştirilmesi, imtihan edilmesi, tayin ve azli konusunda yetkiliydi. Yevmiyesi kırk akçeden yukarı olan müderrislerin tayin listesini padişahın onayına, Şeyhülislam sunardı. ⁶⁸

İlmiye sınıfı içerisinde yer alan, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Seyyid ve Şeriflerin başı olan ve onların her türlü meseleleriyle ilgilenen

⁶² Dursun, , **Din Bürokrasisi, Yapısı, Kurumu ve Gelişimi**, s. 157

⁶³ İlber Ortaylı, "Kadı(Osmanlı Devleti'nde Kadı)", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 69-70

⁶⁴ a.g.m., s. 72

⁶⁵ Yaşar Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, İz Yayıncılık, İstanbul , 1997, ss.33-34

⁶⁶ Ejder Okumuş, **Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Din-Devlet İlişkisi**, Lotus Yayınevi, Ankara, 2005, s.125

⁶⁷ İpşirli, "İlmiye", s. 143

⁶⁸ Akgündüz, a.g.e., ss. 259-263

Nakibüleşraflığa tayin edilecek kişinin belirlenmesi de Şeyhülislamın görevleri arasındaydı.⁶⁹

XVII. yüzyıldan itibaren hekimbaşı, müneccimbaşı ve dergahlara şeyh tayinleri de dahil olmak üzere bütün ilmiye tayinlerinin, Şeyhülislamın sadrazama teklifi ile yapılmaya başlandığı görülmektedir.⁷⁰

1.2.3.3.Din Hizmetleri Alanındaki Yetkisi

Osmanlı Devleti'nde, imam-hatip, müezzin, vaiz, düagu, cüz-han, fati-han gibi din görevlilerinin tayinleri (maaşları ait oldukları vakıflar tarafından verildiği için) İstanbul'da vakıf mütevellisi tarafından, taşrada ise kadı ilamı ile Meşihata arz edilerek Şeyhülislamın işareti ve sadrazamlığa takdiminden sonra yapılıyordu. Aynı zamanda Şeyhülislamın, dini hizmet alanındaki görevlilerin vazifelerini daha iyi yapmaları için, padişahın konuyla ilgili ferman yayınlamasına da vesile olduğu görülmektedir. Şeyhülislam din görevlilerinin denetlenmesi ve cezalandırılmasında da sorumluluk sahibidir.⁷¹

Tarikatlara ait tekke ve zaviyelere şeyh tayin edilmesi de Şeyhülislamın görevleri arasındadır.⁷²

1.2.4. Siyasi ve İdari Alandaki Yetkisi

Şeyhülislamın, Divan-ı hümayun üyesi olmamakla beraber padişah ve sadrazamın sık sık görüşüne başvurduğu bir kişi olduğu görülüyor.⁷³ Şeyhülislama danışılan konuların yelpazesi ise büyük bir genişlik gösteriyor. Savaş ve barış konularından sadrazam tayinine, barış görüşmelerine katılacak ilmiye mensubunun belirlenmesine, hesapsız harcama yapan Başdefterdarın araştırılmasından, gayr-i Müslimlerden alınacak cizye miktarının belirlenmesine, para basılmasından, halkın hukukunun korunmasına kadar çok geniş alanda Şeyhülislama danışıldığı

⁶⁹ İpşirli, "İlmiye", s. 143, Akgündüz, age., s. 276

⁷⁰ İpşirli, "Şeyhülislam", s. 94

⁷¹ Akgündüz, a.g.e., ss.290-293

⁷² Akgündüz, a.g.e., s.295

⁷³ İpşirli, "Şeyhülislam", s. 94

görülyor.⁷⁴ Meşveret meclislerinde de Şeyhülislam etkili bir görev icra ediyordu ve bu meclisler zaman zaman da Şeyhülislamın konağında toplanıyordu.⁷⁵ Meşveret meclislerinde görüşülen siyasi, askeri ve idari konuların dini ve hukuki meşruyetlerinin sağlanması için de Şeyhülislamdan fetva alınırdı.⁷⁶

1.3.Batılılaşma Döneminde Şeyhülislamlık Makamı

Batının egemenlik alanını genişletmesi ve iktidar merkezi olması ile beraber batılılaşma tüm toplumlar için istemli ya da istemsiz maruz kalınan ya da arzulanan bir durum olmuştur. Osmanlı Devleti'nde de çözüme dönemiyle beraber ve alınan askeri yenilgiler sonucunda öncelikle askeri alanda reform ihtiyacı hissedildi ya da sadece askeri alanda reformun gerekli olduğu düşünöldü. Ne var ki askeriyenin düzeltilmesi ya da modernleştirilmesi devleti bütün olarak dönüştürmeyi gerektiriyordu. Bu da Osmanlı ekonomisini, toplum ve kültürünü dönüştürmeden mümkün görünmüyordu. Yapılacak şey reforma hız kazandırmak, reformcu politikalar için geleneğe karşı gelerek rasyonelleşmekti. Osmanlı batılılaşmasının başlangıcı kabul edilen III. Selim döneminin Nizam-ı Cedit programı bu noktada Osmanlı politikasında Avrupa aydınlanmasının benzeri bir yön değıştirme olarak kabul edilir. III. Selim'in bazı reformları taklitçiydi birçoğı da kök salamadı ama III. Selim döneminde reformculuk davası kök saldı.⁷⁷ Ve böylelikle günümüze kadar süren Osmanlı-Türk modernleşmesinin kendine has serencamı da başlamış oldu.

Batılılaşma döneminde yapılan reformlar, merkezi otoriteyi güçlendirme adımları ve yaşanan zihniyet değışimi Şeyhülislamlık kurumunun Diyanet'e dönüşme sürecinin muharriki oldu. Tezin bu kısmında bürokratik uzmanlaşmanın olmadığı⁷⁸ geleneksel Osmanlı Devlet yapısında Şeyhülislamlık makamı ve ona bağılı olan kurumların muazzam görev ve yetki alanlarının, sadece din hizmeti

⁷⁴ Bkz. Akgündüz, a.g.e., ss.301-309

⁷⁵ Ali Akyıldız, "Meclis-i Meşveret", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s. 249

⁷⁶ İpşirli, "Şeyhülislamlık", s. 95

⁷⁷ Carter V. Findley, **Modern Türkiye Tarihi**, çev. Güneş Ayas, 7. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul , 2019, s. 75

⁷⁸ Ortaylı, "Kadı(Osmanlı Devleti'nde Kadı)", s.93

alanında yetkili olan Diyanet İşleri Başkanlığına dönüşmesine sebep olan sürecin incelenmesini gerçekleştireceğiz.

Bir önceki kısımda ifade ettiğimiz gibi Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık makamının adliye, eğitim, vakıflar, din hizmetleri, beledi hizmetler vd. alanlarda çok geniş görev ve yetkileri vardı. Şimdi bu alanlardaki reform hareketlerinin Şeyhülislamlık makamının görev ve yetkilerini nasıl daralttığını görelim;

1.3.1. Eğitim Alanında Gerçekleşen Reformlar

Eğitimin batılılaşması süreciyle Şeyhülislamlık makamının, eğitim üzerindeki yegâne otorite olması durumu da değişime uğradı. Her ne kadar medreseler 1924 tarihinde kapatılana kadar varlıklarını devam ettirmiş olsalar da XIX. yüzyıldan itibaren medreselerin güçleri azalmış ve batılılaşma döneminde Osmanlı Devleti'nde, medreseler dışında seküler eğitim kurumları açılmaya başlanmıştır.

Batılı tarzda kurulan okullar -diğer reform hareketlerinde olduğu gibi- yine ilk olarak askeri alandadır. Osmanlı-Rus harbinden(1769-1773) sonra, eksikliği hissedilen modern eğitilmiş general ve askerleri yetiştirmek için, 1773'te, denizcilik için askeri mühendislik okulu olan, Mühendishane-i Bahri Hümayun açılmıştır. 1796'da, askeri subay ve mühendis yetiştirmek için bir donanma okulu olan, Mühendishane-i Berri-i Hümayun açılmıştır. 1826'da, askeriyenin doktor ihtiyacını karşılamak için, Tıbhane-i Amire acılmıştır ve ders programı modern tıbbi bilgiler olan bu okulun öğretim dili de Fransızca'dır. II. Mahmut döneminde, orduda eksikliği hissedilen eğitilmiş subay ihtiyacının karşılanması için, 1834'te Mekteb-i Ulum-i Harbiye açılmıştır. Bu okulun eğitim kadrosunu, yurt dışında eğitilmiş Türk ve Fransız öğretmenler oluşturmuş ve okulda teknik, matematik ve askeri dersler okutulmuştur.⁷⁹

Bu açılan okullar, elverişsiz dershaneler, ders araç gereç eksiklikleri, yetmişmiş öğretmen ihtiyacı gibi problemlerle, başarı göstermekte güçlük çekmiş olsalar da Osmanlı eğitim sisteminin batılılaşması açısından, önemlidirler. Bu okullarda, seküler eğitim almış binlerce öğrenci; subay, doktor, mühendis olarak orduda görev

⁷⁹ Sarıkaya, a.g.e. , ss. 51-53

aldığı gibi, birer öğretmen olarak da batılı tarzda açılmış sivil okullarda, batılılaşmanın ve laikleşmenin taşıyıcısı olmuşlardır.⁸⁰

Askeri eğitimin modernizasyonu süreci, kısa süre sonra, sivil eğitimin de yeniden düzenlenmesini ve batı maarifine uygun eğitim kurumlarının açılmasını beraberinde getirmiştir. II. Mahmut döneminde, 1824 tarihinde yayınlanan bir fermanla, ergenlik çağına kadar olan çocukların çalıştırılması yasaklanmış ve zorunlu eğitime tabi oldukları duyurulmuştur. Bu fermanla beraber, o güne kadar vakıfların yönetip geliştirdiği ilköğretimin, devlet meselesi haline gelmiş olması açısından bu durumun, Batılılaştırıcı bir hamle olduğu kabul edilir.⁸¹ Ama Niyazi Berkes, bu fermanın; ilköğretimin amacının “çocukları dünya işlerinin gereklerine değil ahiret hayatına hazırlamaktır” anlayışından hareketle, din eğitiminin alınması için yayınlanan eski fermanların bir benzeri olduğunu söyler. Berkes’e göre, II. Mahmut reformculuğu boyunca bu görüş sürmüştür, Şeyhülislamlık da reform alanı dışında bırakıldığı için, Müslüman halkın sıbyan mekteplerinde aldığı ilk eğitim de yenilenme akımının dışında, medrese mezunu hocalar tarafından gelenekselci, ezberci bir eğitim olmuştur. Ona göre II. Mahmut, din ve devlet işlerini ayırmış fakat Şeyhülislamın şeriat alanındaki gücünü artırmamasının bir sonucu olarak, ilk eğitim din alanında kalmıştır.⁸²

1838 yılı gelindiğinde eğitim sistemi ıslah etme görevi de bulunun Meclis-i Umur-i Nafia İsminde bir komisyon kuruldu. Bu komisyonda ilkokullara öğretmen yetiştirmek ve tıbbiye, harbiye gibi okullara öğrenci yetiştirmek amacıyla Rüşiye okulları açılması kararı alınmıştı. Ama Tanzimat dönemine kadar bu konuda bir gelişme kaydedilmemekle beraber, 1839’da Mektebi Maarifi Adliye açıldı daha sonra da bu okul bölünerek Mektebi Ulumi Edebiye açıldı.⁸³ Bu iki okul ilk batılı eğitim veren sivil okuldu⁸⁴ ve Osmanlı kamu hayatında dünyevi bilimleri okuyarak laik eğitim almış devlet memurları ihtiyacını karşılamak için açılmıştı.⁸⁵ Fakat

⁸⁰ Sarıkaya, a.g.e. , s.54

⁸¹ Halis Ayhan, “Batılılaşma(Eğitim ve Öğretim)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 159

⁸² Bekes, a.g.e. ss. 180-184

⁸³ Berkes, a.g.e., s. 183

⁸⁴ Necdet Sakaoğlu, **Türkiye Eğitim Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul ,2018, s. 106

⁸⁵ Sarıkaya, a.g.e., s. 55

Necdet Sakaoğlu, bu okulları tam oturmamış sıbyan mektebinin biraz daha gelişmiş rüştiyeler olarak tarif eder.⁸⁶

Eğitim alanında batılılaşma daha çok Tanzimat döneminde gerçekleşmiştir. Abdülmecid 1845'te eğitim ve reformların başarısı arasında bağlantı olduğunu ve mekteplerin yaygınlaştırılması gerektiğini söyledi. Bunun üzerine kurulan Meclis-i Muvakkat, sıbyan mektepleri ve rüştiyelerle bir darülfünun açılmasına dair tasarı hazırladı. 27 Haziran 1846 yılında Meclis-i Vala ile Hariciye nezaretinin denetiminde Meclis-i Maraif-i Umumiye'nin kurulmasıyla eğitim işleri Şeyhülislamlıktan hükümetin denetimine girdi.⁸⁷ 1846'da Mili Eğitim Bakanlığı'nın genel müdürlük şeklinde ilk teşekkülü olan, Mekatib-i Umumiye Nezareti kuruldu.⁸⁸ Necdet Sakaoğlu yeni eğitimin ulemanın elinde yön değiştirmemesi için bu kurumun teşekkül ettiğini söylüyor.⁸⁹ 1847'de ilk Rüştiye mektebi açıldı.⁹⁰ Batı maarifine uygun bir Maarif-i Umumiye Nezaretinin teşekkülü ise, 1857 yılında gerçekleşmiştir⁹¹ ve medreseler dışında bütün okullar bu bakanlığa bağlanmıştır.⁹²

Bu süreçte rüştiyelerin sayısı arttı. Ziraat Mektebi açıldı. Orman Mektebi, Ticaret Mektebi, Maden Mektebi gibi bir dizi mesleki okul da açılmıştır.⁹³

1862'de ilk kız rüştiyesi açıldı. Okullara öğretmen yetiştirmek için 1848'de Darü'l-Muallimin kuruldu. 1870'de de kız öğretmen okulu olan Darü'l-Muallimat kuruldu.⁹⁴

Tanzimat döneminde eğitim alanında oluşan ikiliğe karşı bütün maarif ya da irfanı birleştirmek amacıyla Encümen-i Daniş kuruldu. Kurumun programı Cevdet Paşa tarafından belirlendi. Amaç tercüme faaliyetleri ve ders kitabı hazırlayacak bilimsel bir akademi kurmaktı. Bu kuruma medreseli olan ve olmayan zamanın

⁸⁶ Sakaoğlu, a.g.e., s. 106

⁸⁷ Ali Akyıldız, "Tanzimat", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 2011, s. 5

⁸⁸ Ayhan, Batılılaşma(Eğitim ve Öğretim)", s. 159

⁸⁹ Sakaoğlu, a.g.e., s. 107

⁹⁰ Akyıldız, a.g.m., s.5

⁹¹ Ayhan, Batılılaşma(Eğitim ve Öğretim)", s. 159

⁹² Sarıkaya, a.g.e., s. 59

⁹³ Sarıkaya, a.g.e., s. 59

⁹⁴ Berkes, a.g.e., ss. 230-231

tanınmış kişileri alındı. Joseph von Hammer, James Redhouse gibi kişiler üyeliğe seçildi. Kurum çok büyük başarılı yapıtlar ortaya koyamamış fakat Cevdet Paşa'nın yazdığı tarih kitabı gibi önemli bir eseri tarihe kazandırmıştır.⁹⁵ Cevdet Paşa ise yazdığı tarih kitabında bütün başarısızlıkları başlıca iki sebebe bağlar, birincisi devlet adamları ve ulemanın cehalet ve zaafı, ikincisi şuursuz ve ölçüsüz batılılaşma politikalarıdır. Ona göre batıyı körü körüne taklit ve değişime direnmenin bir çözüm olmadığını açıklar.⁹⁶

1859'da, Tanzimat'ın yönetsel alanda gerçekleştirmek istediği reformlara dönük bir okul olarak, Mektebi Mülkiye kuruldu. Bu okulla, merkezi yönetimi güçlendirmek için, taşraya hukuk ve yasa bilen kaymakamlar gönderilmesi planlanıyordu.⁹⁷

1867'de, Fransa Eğitim Bakanı Jean Victor Duray, Osmanlı eğitim sisteminin problemlerini devlet yetkilileri ile görüşmek üzere, Osmanlı'yı ziyaret etmiş ve bir reform paketi sunmuştur. Bu reform paketi; dinler ve milliyetler arası ortaöğretim okulları açılması, genel kütüphane açılması, laik üniversiteler kurulmasını içermektedir. Bu kapsamda, 1868'de, Fransız lise modelinde Galatasaray Sultanisi kuruldu. Ağırlıklı olarak Fransız memurlar ve öğretmenlerin görev aldığı okulda, öğretim dili Fransızcadı.⁹⁸ Tanzimat'ın sembolü sayılan Mekteb-i Sultaninin öğretim programında; Tarih, Coğrafya, Yüksek Matematik, Kimya, Biyoloji, Hukuk, Latince, Resim, Beden Eğitimi vb dersler vardı.⁹⁹ Galatasaray Sultanisi, Türk modernleşmesi tarihinde, modern anlamdaki ilk eğitim kurumudur.¹⁰⁰ Hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde, devletin ve toplumun batılılaşması, laikleşmesi konusunda çok büyük rol oynamıştır.¹⁰¹

1869'da Fransız Eğitim Bakanı Duray'ın tavsiyesi ile Marif Nizamnamesi yayınlandı. Bu nizamname, Rüştiye, İdadi ve Sultani olmak üzere üç seviyeden

⁹⁵ a.g.e., s. 235

⁹⁶ Ayhan, Batılılaşma(Eğitim ve Öğretim)", s. 160

⁹⁷ Sakaoğlu, a.g.e., s. 127

⁹⁸ Sarıkaya, a.g.e., s. 60

⁹⁹ Sakaoğlu, a.g.e. s. 128

¹⁰⁰ Berkes, a.g.e, s. 237

¹⁰¹ Sarıkaya, a.g.e., s. 60

oluşan bir eğitim sistemi planlıyordu. Bu okullar kasaba ve şehirlerin nüfusuna göre açılacaktı. Tüm bu okullar erkekler içindi ama kız okullarının açılması için de nizamnamede maddeler vardı.¹⁰² Yasa hükmünde olan bu Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile Osmanlı Devleti ilk kez eğitim sistemine ciddi bir şekilde eğilmiş; düzensiz, sistemsiz, günün gereksinimlerine göre belirlenmiş maarif kurumu ilk kez bir tüzükle kurallara bağlanmıştır. Bu nizamname, eğitimin modernleşmesi alanında birçok konuyu ele almıştır fakat nizamnamenin öngördüğü okullaşma Osmanlı Devleti'nde hiçbir zaman gerçekleşmemiştir¹⁰³.

Batılı tarzda üniversite kurulmasına yönelik ilk ciddi teşebbüs , Abdülmecid döneminde gerçekleşmiş ama bu konuda 1900'a kadar, sadece birkaç başarısız ve kısa süreli denemenin ötesine gidilememiştir.¹⁰⁴

Sadece Maaarif Nezaretine değil, Muallimhane-i Nüvvab gibi meşihat makamına bağlı okullar da açılmıştır. Bu okul, Tanzimat'ın getirdiği hukuksal yeniliklere göre görev yapabilecek naib(yargıç)ler yetiştirmek amacıyla, 1854'te açılan bir okuldur.¹⁰⁵

Batılılaşma dönemi için maarif sadece bir eğitim değildi, yeniliğin öğrenilmesi idi¹⁰⁶ geleneğe tavır alan bu anlayışın geleneksel eğitim sisteminden ayrı bir şekilde gelişmesinden başka bir çare yoktu. Bu batılılaşma ile ikiz bir dünya oluşumunu beraberinde getirdi.

1.3.2. Hukuk Alanında Gerçekleşen Reformalar

Şeyhülislam, XVI. yüzyıldan itibaren, ulemanın başı olma sıfatıyla kadı ve yüksek müderrisleri atamakla görevliydi. Müslümanların ve Müslümanlar ile zimnilerin aralarında çıkan anlaşmazlıklara bakan şer'iyeye mahkemelerinin başında ise kadı bulunuyordu ve kadı Şeyhülislam'a karşı sorumluydu.¹⁰⁷ Lewis, halifelik

¹⁰² Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, (çev. Yasemin Saner), İletişim Yayınları, İstanbul , 2017, s. 83

¹⁰³ Sakaoğlu, a.g.e. ss. 134-137

¹⁰⁴ Ayhan, Batılılaşma(Eğitim ve Öğretim)", ss.159-160

¹⁰⁵ Sakaoğlu, a.g.e., s.119

¹⁰⁶ Berkes, a.g.e.,s 220

¹⁰⁷ Yakut,a.g.e., s. 106

sonrasında idari, ticari, özel ve askeri mahkemelerin ortadan kaldırılarak Şeyhülislamın yargı tekelinin oluştuğunu söyler.¹⁰⁸

Osmanlı Devleti'nin batılılaşması sürecinde, hukuk alanı da dînî olandan, seküler olana doğru kaymış, Şeyhülislamlık kurumunun hukuk üzerindeki yetki alanı bu süreçte giderek daralmıştır. Hukukun laikleşmesi olarak nitelendirebileceğimiz bu konudaki en önemli adım, Tanzimat Fermanı'nın ilanıdır. Çünkü 1839'da okunan bu fermanla Osmanlı Devletinde ilk defa hukuk devleti olma ve birey hakları gibi kavramlar göz önünde bulundurulmuştur, batıda Rönesans, Reform ve Aydınlanma sonucu ortaya çıkan medeni değerlere vurgu yapılmıştır. Ferman, Adaletname geleneğinin bir devamı gibi dursa da kanun önünde eşitliği vurgulamasıyla onlardan farklıdır.¹⁰⁹

Tanzimat Fermanı, şer'i şerife uyulmadığı için eski kuvvetin zayıfladığı ve memlekete kanun hâkimiyeti ve ülke yönetimine yeni kanunların gerekliliği gibi konular üzerinde durur.¹¹⁰ Tanzimat Fermanının, hukukun batılılaşması konusunda önemini ortaya koyan, bu, "yeni kanunlar" ifadesidir. Bu "yeni kanunlar" ise ya Batı kanunlarından uyarılma ile oluşan kanunlardı ya da hali hazırda uygulanan hukukun sistemleştirilmesi idi ki bu da hukuk açısından bir batılılaşmaydı.

Osmanlı batılılaşmasında iki tetikleyici unsur vardı, birincisi devleti çöküşten ve dağılmaktan kurtarmaya çalışmak, ikincisi ise batılı devletlerin siyasi ve diplomatik desteğini sağlamak. Nitekim, Tanzimat Fermanı da Kavalalı isyanında, batılı devletlerin desteğini sağlamaya yönelik bir girişim ya da imparatorluk milletlerinin, milliyetçi akımın etkisiyle ayrılma isteklerinin önüne geçme çabası, olarak değerlendirilmiştir.¹¹¹

Tanzimat Fermanı, tüm tebaaya eşitlik vaat ediyordu. "Yeni kanunlar" da bunun neticesi olarak, tüm tebaaya uygulanabilirliği amacı açısından, tüm kamu

¹⁰⁸ Lewis, a.g.e., s. 109

¹⁰⁹ Sedat Bingöl, "Tanzimat Sonrası Taşra ve Merkezde Yargı Reformu", **Osmanlı Ansiklopedisi**, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 1999, s. 533

¹¹⁰ Bingöl, a.g.m., s. 533

¹¹¹ M. Akif Aydın, "Batılılaşma(Hukuk)", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 1992, s. 162-163

müesseselerini laikleştirebilecek bir niteliğe, sahipti. Gayri Müslimlerin hamiliğine soyunan batılı devletlerin müdahalelerine ve müdahale ihtimallerine karşılık kanunların laikliği de bir zorunluluğa dönüşüyordu.¹¹²

Hukuk alanındaki batılılaşma; adli teşkilat ve kanunlaştırma alanında yapılan düzenlemeler olarak ikiye ayrılabilir;

Findley Tanzimat'ın esas motorunun yasama faaliyetleri olduğunu söyler. Tanzimat bir kanunlaşma hareketidir. İsmi de nizam sözcüğünden gelen Tanzimat'la hedeflenen; nizamnamelerle bir plan oluşturmak ve reformları ülke genelinde aynı biçimde uygulamaktır.¹¹³

Tanzimat döneminde çıkarılan ilk kanun 1840'taki ceza kanunudur. Padişah'ın da ceza koyma yetkisi olduğu için, çok tepki çekmeyeceği düşünülerek bu alanda çıkarılmıştır ve beklenen de olmuş ilmiye bu konuda tepki vermemiştir. Daha sonra 1851 ve 1858'de yeni ceza kanunları çıkarılmıştır. 1840 ve 1851'de çıkarılan ceza kanunları, şer'i ve örfi hukuka dayanırken, 1858 ceza kanunu tamamiyle 1810 Fransız ceza kanunundan uyarlanmış; sadece, bazı şer'i konular ilgili kısımlara eklenmiştir.¹¹⁴

Özel hukuk alanında ise ilk defa 1841'de, Mustafa Reşit Paşa Fransız modeline dayanan ticaret kanunu hazırlatmış fakat Meclis-i Ala'ya sunduğunda, kendisine sorulan “şeriata uygun mudur?” sorusuna “şeriatin bu konuda yapacak bir şeyi yoktur.” cevabı üzerine ulemadan “bu küfürdür” sözleri duyulunca, padişah tepkilerden çekinerek paşayı azletmiştir. Bu kanunnamenin uygulanabileceği uygun ortam 1850'lerde gelmiş ve Reşit Paşa'nın azline sebep olan bu kanunname, 1850'de Ticaret Mahkemeleri tarafından uygulanmaya başlanmıştır. Bu kanunnamenin ilanı, ulemadan bağımsız bir hukuk ve yargı sisteminin resmen ilk tanınması idi. Bu ise Osmanlı uygulamasından, gelenekten, köklü bir ayrılığı ifade ediyordu.¹¹⁵

¹¹² Bingöl, a.g.m., s. 534

¹¹³ Findley **Modern Türkiye Tarihi**, s. 92

¹¹⁴ Yakut, a.g.e., s. 108

¹¹⁵ Lewis, a.g.e., ss. 110-114

1858’de yürürlüğe giren Arazi Kanunnamesi, Meşihat makamıyla bağlantı içerisinde hazırlanmıştır. Bu kanunname eski ve yeni yürürlükte olan arazi kanunları ve bu konularda verilmiş fetvalar incelenerek oluşturulmuş ve şeyhülislama sunularak onun görüşleri de anılarak hazırlanmıştır.¹¹⁶

Medeni Hukuk alanında ise; Osmanlı medeni kanunu denebilecek, Mecelle Ahkam-ı Adliye’nin, hukukta batılılaşma hareketi içerisinde, ayrı bir önemi vardır. Fransa medeni kanununun alınması konusunda, Fransa büyükelçisinden gelen baskılara dayanamayan Ali Paşa, Fransız medeni kanununu tercüme ettirmiş, hatta Osmanlı hukukuna uyarlamak için bir heyet kurdurmuş, fakat Cevdet Paşa, Fuat Paşa ve Mütercim Rüştü Paşa’nın ısrarları sonucunda, batıdan iktibas yerine yerli bir medeni kanun hazırlanması yoluna gidilmiştir. Cevdet Paşa’nın başkanı olduğu bir heyet tarafından hazırlanan Mecelle; batı kanun tekniğine göre hazırlanmış ve bu yönüyle batılılaşmadan etkilenmiş olmakla beraber, içerik olarak, arazi kanunnamesinde olduğu gibi, yürürlükte olan hukukun kanunlaştırılması ile gerçekleşen, sistemleştirilmiş bir kanundur.¹¹⁷ Lewis, Mecelle için “on dokuzuncu yüzyılın belki de en önemli hukuk reformudur” ifadesini kullanır.¹¹⁸ Tabi Mecelle’nin hazırlanması süreci de sancılı olmuştur. Mecelle komisyonunun, Divan-ı Ahkam-ı Adliye içerisinde çalışmalarını sürdürmesine, Meşihat ve ulema tepki göstermiş, yoğun eleştiriler sonucunda, 1868’de çalışmalarına başlayan Mecelle komisyonu, 1871’de Bab-ı Meşihat’a taşınmıştır. Cevdet Paşa görevden alınarak komisyon başkanlığına Ömer Efendi getirilmiştir. Komisyon Divan-ı Ahkam-ı Adliye ve Meşihat Makamının güç ve yetki çatışması arasında kalmıştır¹¹⁹ Şeyhülislam’ın, şariat işlerinin kendi yetki alanında olduğu iddia ile Meşihat’e taşıdığı Mecelle çalışmaları, çok ağır gitmiştir. Sonra da bu kısımlar yakılmıştır da. Cevdet Paşa daha sonra Mecelle çalışmalarını tekrar Şeyhülislamlık makamının elinden alarak 1876’da 16 cilt olarak tamamlamıştır. II. Abdülhamit’in daha ileri

¹¹⁶ Yakut, a.g.e., s. 109

¹¹⁷ Aydın, a.g.m., s. 165

¹¹⁸ Lewis, a.g.e., s. 122

¹¹⁹ Yakut, a.g.e., s. 110

çalışmalarını durdurduğu Mecelle, Cumhuriyet dönemine kadar Osmanlı İmparatorluğunda uygulanmıştır.¹²⁰

1911’de hazırlanan Aile Kararnamesi, Mecelle gibi şekil bakımından batılılaşmanın etkisinde, içerik olarak ise İslam aile hukuku esaslarına bağlı kalarak hazırlanmıştır. Bu kanun, gayri Müslimlerin yargı özerkliğini ortadan kaldırmak için, kendi cemaatlerine ait hükümlerin, Şeriat Mahkemeleri tarafından uygulanışı açısından önemlidir.¹²¹ Reform hareketleri süresince, aile hukuku şeriatın nüfus alanı içerisinde kalmışsa da onun da değişime meydan okuduğunu söylemek zordur. Mesela “1913’te Alman yasasını esas alan yeni bir miras yasası uygulanmaya konmuştur.”¹²²

Tanzimat döneminde hazırlanan bu kanunnamelerle, İslam hukuku bir sistematiğe kavuştu. “İslam hukukunun düzenlenmediği alanlarda ise Batı kanunları kabul edildi. Fakat yeni kanunların toplumu etkilemesi ve mevcut kanunlarla uyumu sağlanamadı.”¹²³ Ve Tanzimat döneminin genel karakteristik özelliği olan, dini ve dünyevi ikilik, hukuk alanında da artarak devam etti.

Yeni hazırlanan bu kanunnameler *yeni mahkemelerin* açılmasını da zorunlu kıldı. Tanzimat öncesinde, Osmanlı Devletinde üç tip mahkeme vardı. Bunlar; şer’iye mahkemeleri, cemaat mahkemeleri ve konsolosluk mahkemeleriydi. Bu dönemde yargının temeli ise Şer’iye mahkemeleriydi ve tek kadıdan oluşurdu.¹²⁴

II. Mahmut, tebaasına şu sözleri ifade etmişti; “Bundan böyle tebaamdan Müslümanları yalnız camide, Hristiyanları yalnız kilisede, Musevileri de havrada tanımak isterim.” Bu yaklaşım tarzı “II. Mahmut devri reformları içinde merkezi hükümetin bakanlıklar kurularak yetkinleştirilmesi yanında ilginç bir adım olarak da, Şeyhülislamlık makamını hükümet kurulları yönetimi dışında bırakarak onu gayri Müslümlerin dini başkanlığı konumuna benzer bir duruma, bir çeşit İslam milletinin

¹²⁰ Berkes, a.g.e., s. 226-227

¹²¹ Aydın, a.g.m., s. 165

¹²² Zürcher, a.g.e., s. 151

¹²³ Yakut, a.g.e., s. 111

¹²⁴ Yakut, a.g.e., s. 106

dini görevlisi haline getirdiğinin de ifadesidir.”¹²⁵ II. Mahmut’un bu dönemde, Şer’iyye Mahkemelerini de aynı amaçla sadrazamın kontrolünden alarak, Şeyhülislamlığa bağlamış olması muhtemeldir. Şeyhülislamlık, devlet örgütü içerisinde ve hükümet yönetimi dışında kalmıştır. Şeriaat mahkemeleri toplumdaki genel mahkemelerdir. Gayr-i müslim cemaat mahkemeleri, sadece özel hukuk kapsamına giren konulara bakabiliyorlardı(Miras, Nikah, Vasiyet gibi aile hukuku kapsamına giren konulara). Bir özerklikleri söz konusu idi ama bu onları, Osmanlı adli sisteminin dışına çıkarmıyordu. İslam hukukuna göre zımniler, kendi aralarında çıkan anlaşmazlıkları kadiya getirip getirmemekte serbesttiler, fakat Müslümanlarla olan bütün dava konuları(kamu ya da özel hukuk alanına giren) Şer’iyye Mahkemesinde çözülmek zorunda idi ve doğal olarak da şer’i hukuk uygulanırdı. Tabi burada bir sıkıntı meydana geliyordu. Çünkü, gayri Müslimlerin Müslümanlar aleyhine şahitliği kabul edilmiyordu. Bu durum, Tanzimat Fermanında gündeme geldi. Osmanlı İmparatorluğu’nun çok milletli yapısı için, din dışı bir kanunlaşma süreci yaşandı. İlk olarak kabul edilen kanun da ceza kanunu oldu. Osmanlı Devleti’nin elinde, yargılama yapabilecek olan tek bir genel mahkeme olan şeriat mahkemesinin, yeni kanunları uygulaması düşünülemezdi. Bunun için yeni bir kazai örgüt gerekiyordu.¹²⁶

Bu amaçla, 1840’da Babıali’de Ticaret Nezaretin’e bağlı olarak Ticaret Meclisleri açıldı. Ticaret Meclisleri, tacirler arasında meydana gelen anlaşmazlıklara çözüm üreten bir mahkemeydi.¹²⁷Böylelikle Şeyhülislamlığın yargılama alanı dışında, ilk kez bir mahkeme kurulmuş oldu. Bunun en önemli sonucu da ilk kez gayr-i müslim bir tanığın Müslüman aleyhine tanıklık edebilmesiydi. Bu da daha sonra kurulan nizamiye mahkemelerinde, bu duruma tepki verilmemesini sağlamıştır.¹²⁸

1864 yılında hazırlanan “Vilayet Nizamnamesi ile de Şer’iyye Mahkemelerinin yetkilerine bir kısıtlama daha getirildi. Bu nizamname Şer’iyye Mahkemelerinin başında bulunan kadıların mahalli idarelere ilişkin görev ve

¹²⁵ Bingöl, a.g.m., s. 533

¹²⁶ Bingöl, a.g.m., ss. 533-534

¹²⁷ Yakut, a.g.e., s. 111

¹²⁸ Berkes, a.g.e., s. 222

yetkilerini, oluşturulan meclislere devrediyordu.”¹²⁹ Meşihat’ın yargılama alanındaki yetkilerine getirilen bu sınırlama, ulemanın tepkisi ile karşılaşılsa da uygulandı. Vilayet Nizamnamesi ile taşrada bulunan hukuk ve idare meclislerinin görev ve yetkilerinin birbirinden ayrılması durumunun, merkezde de gerçekleştirilmesi izledi. 1868 yılında, Divan-ı Ahkam-ı Adliye’nin yüksek bir yargı örgütü olarak kurulması yine aynı amaca yönelikti. Nitekim, Sultan Abdülaziz, Divan-ı Ahkam-ı Adliye ve Şura’yı devletin açılışı nedeniyle yaptığı konuşmada, yürütme otoritesinin adli ve dini otoriteden ayrılmasının gerektiğini ifade etti.¹³⁰

Divan-ı Adliye’nin kurulması sırasında da ulemadan tepkiler geldi. “Şeriye mahkemesi var iken nizamiye mahkemesi ve meclislerine ne gerek var?” şeklindeki tepkilere¹³¹ Ahmet Cevdet Paşa, Abbasi Halifeleri devrinde kurulan “Mezalim Mahkemeleri” örneğini vererek Şeyhülislam’a karşı çıktı. “Bütün nizamiye mahkemeleri o zamanın Divan-ı Ahkam-ı Adliye’nin idaresi altında birleştirildi. Böylece, ticaret ve ceza kanunları ile şeriat hukukunun biçim, öz ve yöntem açılarından uzlaştırılmasının yolu açıldı.”¹³² Cevdet Paşa yine bu çizgide “Mecelle Komisyonu”nu kurarak Mecellenin yazılması sürecini de başlattı.¹³³

Tanzimat’la birlikte yeni açılan nizamiye mahkemelerinin yanında şer’iyye mahkemeleri de varlıklarını devam ettirdi. Fakat bu mahkemeler, Meşihat makamına bağlı kalmayı sürdürdü, mahkeme başkanları da Şeyhülislam tarafından atandı. Ancak yetkileri eskiye oranla çok daralmış, neredeyse Tanzimat öncesindeki “milletlerin cemaat mahkemeleri” gibi bir hüviyete kavuşmuştu. Bu mahkemeler sadece Müslüman halkın, evlenme, boşanma, miras vb. özel hukuk anlaşmazlıklarını, şeriatın kuralları doğrultusunda çözmekle görevli hale gelmişti. 1871 yılında, Adliye Nezareti kuruldu, nizamiye mahkemeleri de onun bünyesinde örgütlendi.¹³⁴

II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde, Osmanlı Devleti’nde beş çeşit mahkeme vardı. Bu mahkemelerden ticaret mahkemeleri ile nizamiye mahkemeleri

¹²⁹ a.g.e., s. 111

¹³⁰ a.g.e., s. 112

¹³¹ a.g.e., s. 112

¹³² Berkes, age., s. 224

¹³³ a.g.e., s. 225

¹³⁴ Yakut, a.g.e., ss. 113-114

Adliye Nezaretine; şer'iyeye mahkemeleri Meşihat Dairesi'ne; cemaat mahkemeleri ruhani teşkilatlara; konsolosluk mahkemeleri ise konsolosluga bağlı idi.¹³⁵ “Kanuni Esasi'nin ilanı ile şer'i davaların şer'iyeye mahkemelerinde, nizami davaların nizamiye mahkemelerinde görüşüleceği ilkesi kabul edilmişti fakat mahkemeler arasında tam bir görev bölüşümü yapılmamıştı. Bazen şer'i işlerle ilgili anlaşmazlıklar için nizamiye mahkemelerinden, bazen de nizamiye mahkemeleri ile ilgili davalar için şer'iyeye mahkemelerinden ilam alınıyor ve çeşitli yolsuzluklar ortaya çıkıyordu.”¹³⁶ Bu konuyla ilgili de görev bölüşümü Meclis-i Vükela'da görüşülerek karara bağlandı.¹³⁷

II. Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki yargı organlarını birleştirmek ve şer'i kurumların etkisinden koparmak için mahkemeleri doğrudan doğruya ve yalnız Adliye Nezaretine bağladı, şahsi hukuk davaları da şer'iyeye mahkemelerinden alınarak, nizamiye mahkemelerine verildi. Bununla beraber Şeyhülislamlık makamının hukuk alanında bir yetkisi kalmamış oluyordu. Osmanlı Devleti geleneksel anlamda hukuk anlayışından vazgeçmiş oluyordu. Bu durum içteki zihniyet değişiminin devlet geleneğine yansımaları olarak okunabileceği gibi dışı güven verme kaygısı olarak da okunabilir. Ama 1919'da mütarekeden sonra şer'iyeye mahkemeleri Mustafa Sabri Efendi'nin çalışmaları ile yeniden Şeyhülislamlığa bağlanmıştır.¹³⁸

1.3.3. Vakıflar Alanında Yenilikler

1800'lere kadar, vakıfların idaresi Şeyhülislamlığın elinde idi. “II. Mahmut döneminde çağdaş bir ordunun teşkili en önemli mesele idi. Bu ordunun finansmanı ise özellikle vakıf zenginliklerinin rasyonel bir tarzda kullanımı ile gerçekleştirilmeye çalışıldı ve bu amaçla Evkaf-ı Hümayun Nezareti kuruldu, bütün vakıf zenginlikleri bu nezaretin idaresinde toplandı. II. Mahmut, vakıfların Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki dağınlığını, denetimsizliğini giderek bunun sonucunda oluşan yolsuzlukları önlemek de istiyordu. Böylece mevcut kötü

¹³⁵ a.g.e., s. 115

¹³⁶ a.g.e., s. 116

¹³⁷ a.g.e., s. 116

¹³⁸ Cengiz Oltacı, **Hukukun Laikleşme Serüveni**, Birey Yayıncılık, İstanbul ,2004, s. 233

uygulama ve istismara da bir son verilmeye çalışıldı. II. Mahmut uygulamayı oldukça katı bir şekilde sürdürdü. Bu dönemde bir çok caminin el konulmuş olan mevcut vakıf gelirlerine rağmen tamirlerinin geciktirildi ve hizmetlilerinin yetersiz maaşlara bağlandı.”¹³⁹ Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmasının bir sebebi de II. Mahmut’un yapılacak ıslahatlarda önünde engel olarak gördüğü ulemanın gücünü kırma düşüncesiydi.¹⁴⁰

25 Şubat 1917 tarihli bir kanun layihasında Evkaf Nezaretinin idaresinde bulunan Haremeyn-i Şerifeyn vakıflarının, camilerin, mescitlerin, tekkelerin ve medreselerin bütünüyle Meşihat Dairesi’ne bağlanması esası getirildi. Bu hareketin temel hedefi, adli yetkileri elinden alınarak, diyanet işlerinden sorumlu bir kurum haline getirilmeye çalışılan Meşihat Dairesi’nin bütün dini kurumları kapsayan yetkilere sahip olmasını sağlamaktı fakat kanun layihası yürürlüğe konulamadı.¹⁴¹

Sonuç olarak Osmanlı Devleti’nde, gerek eğitim gerekse hukuk alanında Şeyhülislamlık makamının elindeki geniş yetki alanları, batılılaşma süreciyle beraber bu alanların laikleşmesi sonucunda, giderek daralmıştır. Modernleşme dini olanın yerini dünyevi olanın aldığı bir süreçtir. Ama Osmanlı Devleti’nde geçirilen süreçte bakıldığında toplumsal değişimin yavaş yavaş gerçekleştiği, batılılaşma hareketinin peyderpey meydana geldiği görülmektedir. Ve Şeyhülislamlık makamı yine de kendi içerisinde özerktir ve din hizmeti alanında görev alacak olanlar da makamın yetki alanındaki medreselerde yetiştirilmekte ve iyi bir dini eğitim alabilmektedir. Aile hukuku alanında da İslam hukuk kuralları uygulanmakta, kanunlaşma sürecinde mevcut hukuk da göz önünde bulundurulmaktadır. Bu yönüyle Şeyhülislamlık makamının batılılaşma döneminde de dini bir otorite olarak yine itibar sahibi olduğu ve yetki alanı açısından Diyanet İşleri Başkanlığı’ndan daha kuvvetli olduğu açıktır. Ve Meşihat makamı daha özerk bir yapısı olması sebebiyle daha rahat hareket edebilmektedir.

¹³⁹ Kemal Beydilli, “II. Mahmut”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s. 353

¹⁴⁰ Nazif Öztürk, “Evkaf-ı Hümayun Nezareti””, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 522

¹⁴¹ Yakut, a.g.e., ss. 172-173

İKİNCİ BÖLÜM : MODERN TÜRKİYE'DE DİN HİZMETLERİ

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'ndan sonra geniş topraklarını kaybedip, Anadolu'nun da büyük kısmı işgal altına alındığında, Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında şekillenen milli mücadele hareketi de Anadolu'da, Ankara'da bir hükümet kurdu. İstanbul hükümeti ile çatışmaya düşen Ankara Hükümetinin daha sonra Türkiye'nin tek resmi hükümeti olarak tanınması süreciyle, Osmanlı Devleti yıkılarak yeni bir devlet olan Türkiye Devleti kuruldu. Türkiye topraklarında kurulan bu yeni devlet, Osmanlı Devleti'nden ve onun siyasi sisteminden tümüyle farklı bir ulus devletti. İktidarın kaynağını Tanrı'dan değil, millettten aldığı bu laik devlet, laiklik konusunda Fransız modelini benimsemişti ve bunun sonucu olarak dar bir anlamda laiklik kavramını ele aldı. Cumhuriyetin ilanından sonra geliştirilen laik politikalar neticesinde, milli mücadele döneminde Şeyhülislamlık makamına karşılık olarak kurulmuş olan Şeri'ye ve Evkaf Vekaleti ilga edilerek yerine Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetki alanları ve itibar sahası Şeyhülislamlıktan oldukça farklıdır. Çalışmanın bu bölümünde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurumsal yapısı tarihsel açıdan ele alınacaktır.

2.1. Şer'îye ve Evkaf Vekaleti

I. Dünya Savaşından sonra İstanbul işgal altındayken, Anadolu'da Mustafa Kemal'in etrafında şekillenen Milli Mücadele hareketi de Ankara'da 1920'de bir meclis açmıştı. Bu meclisteki bakanlıklardan biri de İstanbul hükümetindeki Şeyhülislamlık ve Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin görevlerini üstlendiği düşünülen, Şer'îye ve Evkaf Vekaleti idi.¹⁴² İsmail Kara bu vekaleti “ilk bakışta Şeyhülislamlığın Ankara'daki izdüşümü gibi gözükse de tamamen yeni devlete has bir tecrübe”¹⁴³ olarak nitelendirir.

Şer'îye ve Evkaf Vekaleti, meclisteki diğer on bir bakanlık arasında ilk sıradaydı ama 1920-1922 yılları arasında teşkilatlanamamıştı ve görev alanı çok belirli değildi. 1922'de bütçe müzakereleri sırasında, sorumlulukları ve teşkilat yapısı

¹⁴² Ali Akyıldız, “Şer'îye ve Evkaf Vekaleti”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 7

¹⁴³ Kara, “Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı” , s. 34

mecliste tartışıldı ve hizmet alanı ile ilgili kararlar alındı. Asli görevleri ise ifta, kaza ve tedrisat olarak belirlendi.¹⁴⁴

Şer'îye ve Evkaf Vekâleti, dini konularda halka çözüm bulmak için Fetva Heyeti oluşturmuştur. Yine İslami konularda bilgi vermek, problemlere çözüm üretmek için yayın neşretmek üzere Tetkikat ve Telifat-ı İslamiye Heyeti kurulmuş, medrese ve dini eğitimin idaresi için de Tedrisat ve Tefrişat Heyeti meydana getirilmiştir.¹⁴⁵

“1920-1924 yılları arasında Ankara’da faaliyet gösteren Şer’îye ve Evkaf Vekâleti’nin statüsü, görev ve yetkileri Şeyhülislamlığa göre sınırlı bir hale gelmiş olmasına rağmen, yine de bakanlık düzeyinde bir kurumdur. Dini hizmetler, dini yayınlar, medreseler, tekkeler, vakıflar konusunda birinci dereceden görev ve yetkilerle donatılmıştır. Hem bakanlar kurulunda yer alması hem de meclisteki Şer’îye Encümeni ile doğrudan bağları sayesinde, hukuki düzenlemeler dahil her konuda görüş bildirmekte ve fikirlerini savunmaktadır. Şer’îye Vekaletinin başında bulunan kişiler de Mustafa Fehmi Efendi(Gerçekker), Mehmet Vehbi Efendi(Çelik) gibi ilmiye sınıfına mensup, İttihat ve Terakki içinde ve Milli Mücadele sırasında aktif ve etkin görevler üstlenmiş milletvekilleridir. Bakanlar Kurulu listelerinde Şer’îye Vekili, Şeyhülislama benzer bir şekilde Meclis Başkanı/Başbakan’dan hemen sonra zikredilmektedir.”¹⁴⁶

Şer’îye ve Evkaf Vekaleti 3 Mart 1924 tarihinde ilga edilmiştir. Şer’îye ve Evkaf Vekaleti’nin ilga edilerek yerine Diyanet İşleri Başkanlığının kurulması, Cumhuriyet’in ilanından sonra belirgin bir şekilde görülen laikleşme politikalarının bir parçasıdır. Şer’îye ve Evkaf Vekâleti , Diyanet İşleri Başkanlığı’na göre daha fazla yetki sahibi bulunan ve siyasi konularda görüş bildirebilen bir konumda idi. Ayrıca vakıfların yönetimi de ona bağlı olduğu için çok daha özerk davranabiliyor, dini hizmet alanında çalışacakların eğitimini de elinde bulunduruyordu. Bu durum o dönemin Türkiye’sinin uygulayacağı dar laiklik politikaların önünde engel teşkil edecekti. Bu yüzden de ilga edilerek yerine Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu.

¹⁴⁴ Taş, a.g.e., ss. 83-84

¹⁴⁵ Kaya, a.g.e., s. 111

¹⁴⁶ Kara, “Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı”, s. 38

2.2. Diyanet İşleri Başkanlığı

Diyanet İşleri Başkanlığı, Osmanlı Devleti'nin yerine kurulan Türkiye Devleti'nde din hizmetlerini yürütmekle görevli bir kurum olarak kuruldu. Osmanlı Devleti'yle her bakımdan farklılık arz eden ve tamamiyle farklı bir dünya görüşü üzerine kurulan Türkiye'de Şeyhülislamlığın devamı olarak kabul edilen Diyanet İşleri Başkanlığı da eski tecrübeden çok farklıydı.

2.2.1. Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluşu

Atatürk Nutuk'ta 1 Mart 1924'te Mecliste yaptığı açılış konuşmasında şu üç noktaya dikkat çektiğini söyler;

1. Cumhuriyet bir an önce tüm ilkelere dayandırılmalı
2. Eğitim öğretim birleştirilmeli
3. İslam dini, siyaset aracı olarak kullanılmaktan kurtarılmalı¹⁴⁷

Bunun üzerine 2 Mart'ta Parti Gurubu toplantıya çağrılmış ve işaret edilen bu üç konu görüşülmüştür. 3 Mart günü, Meclis'in birinci oturumunda şu üç konuda önerge okunur,

1. Hilafetin kaldırılması ve hanedanın dışarı çıkarılması
2. Şer'iyeye ve Evkaf Vekaleti'nin ve Erkan-ı Harbiye Vekaletinin kaldırılması
3. Eğitim ve öğretimin birleştirilmesi¹⁴⁸

Böylelikle; 2 Mart 1924'te Siirt Millet vekili Halil Hulki Efendi ve elli arkadaşının “din ve ordunun siyaset cereyanları ile alakadar olması birçok mahaziri daidir” diyerek sunduğu Şer'iyeye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye Vekaletlerinin ilgasına dair¹⁴⁹ kanun teklifi 3 Mart 1924 tarihinde TBMM'de müzakere edilerek kabul edilir.

Kanun teklifinin birinci maddesi şöyleydi;

¹⁴⁷ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, 28. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 565-566

¹⁴⁸ Atatürk, a.g.e., s. 566

¹⁴⁹ Reşat Genç(haz.), **Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005, s.

“ Madde 1- Türkiye Cumhuriyeti’nde, kişiler arası ilişkileri düzenleyen hukuki işlemlere ait hükümlerin yasama ve yürütme yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun oluşturduğu hükümete aittir. Apaçık İslam Dininin bundan başka, inançlar ve ibadetlerle ilgili bütün hükümlerinin ve işlerinin yürütülmesi ve dini kurumlarının yönetimi için, Cumhuriyetin başkentinde bir Diyanîye İşleri Başkanlığı makamı kurulmuştur.”¹⁵⁰

Kanun teklifinin birinci maddesindeki “Diyanîye İşleri Başkanlığı” ifadesi tartışmalara konu olmuştur. Meclis başkanına önerge verilmiş ve “Diyanîye İşleri Başkanlığı” ibaresinin “Din İşleri Başkanlığı” olarak değiştirilmesi teklif edilmiştir. Birkaç tartışmadan sonra Çanakkale Millet Vekili Samih Rıfat Bey, “...din ile diyanet arasında İslam Hukuku açısından bir fark vardır. Din; dini yargı ile ilgili, fetva ile ilgili, kişiler arası ilişkileri düzenleyen hukuki işlemlere ait hükümlerle ilgili her şeyi, ibadetleri hükümleri ve inançları, bunların hepsini kapsar. Halbuki dini yargı ile ilgili olmayan hükümleri yani fetvayı, ibadetleri ve itikatları kendi anlam ve kavramları altında toplayan bir fıkıh deyimi vardır ki o da diyanettir.” Demiş, devamında din kelimesinin içerdiği “...ekonomi, sosyoloji, dirlik-düzen, eğitim.. bunların hepsi hükümet işlerinin ayrılmış bulunduğu kısımlara bölünmüştür. Meydanda kalan yalnız ibadetler, inançlar ve fetvaya ait hükümlerdir ki, Diyanîye Başkanlığı İşlerine aittir ve Diyanet kelimesi tamamıyla bu anlama uygundur.”¹⁵¹ demiştir.

Bunun üzerine kanun teklifindeki Diyanîye İşleri Başkanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı şeklinde değiştirilerek mecliste kabul edilmiştir.¹⁵²

3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen ve Şeri’îye ve Evkaf Vekâleti’nin kaldırarak, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulmasını sağlayan ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yetki alanlarını belirleyen diğer kanun maddeleri ise şunlardır;

“Madde 2- Şer’îye ve Evkaf Bakanlığı kaldırılmıştır.

¹⁵⁰ Genç.a.g.e., s. 7

¹⁵¹ a.g.e., ss. 11-13

¹⁵² a.g.e., s. 13

Madde 3- Diyanet İşleri Başkanı, Başbakanın teklifi üzerine Cumhurbaşkanınca atanır.

Madde4- Diyanet İşleri Başkanlığı Başbakanlığa bağlıdır. Diyanet İşleri Başkanlığının bütçesi Başbakanlık bütçesine katılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı hakkında bir tüzük düzenlenecektir.

Madde 5- Türkiye Cumhuriyetindeki bütün camilerin, mescitlerin tekkelerin ve zaviyelerin idaresine; imam, hatip, şeyh, müezzin ve kayyımların ve diğer din görevlilerinin tayinlerine ve görevden alınmalarına Diyanet İşleri Başkanı görevlidir.

Madde 6- Müftüler de Diyanet İşleri Başkanlığına bağlıdır.

Madde 7- Vakıf işleri milletin gerçek yararlarına uygun bir şekilde halledilmek üzere, bir genel müdürlük halinde şimdilik başkanlığa verilmiştir.”¹⁵³

Görüldüğü üzere 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen 3 kanun teklifi ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Osmanlı'dan beri devam eden batılılaşma sürecinde Osmanlı tarihinde görülmeyecek bir düzeyde modernleşme-laikleşme hamlesini gerçekleştirmiştir. Bu belki “sanayileşme, modernleşme ve batılılaşmanın birbirlerine kaçınılmaz olarak bağlı oldukları inancı¹⁵⁴”nın bir yansıması, belki bağımsız bir devlet olma yolunda Avrupa'nın müdahalelerinden kurtulma çabasıydı. Ama yeni bir dönemin en önemli başlangıcıydı.

2.2.2.Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Teşkilat Yapısının Oluşumu

3 Mart 1924 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kuran 429 sayılı kanun, başkanlığın görev ve yetki alanını İslam dininin itikat ve ibadetle ilgili işlemlerinin yürütülmesi olarak belirliyordu¹⁵⁵ fakat kanun Diyanet İşleri Başkanlığı için bir teşkilat yapısı belirleliyordu. Kanunda; Diyanet işleri başkanının cumhurbaşkanı tarafından tayin edileceği, teşkilatı hakkında bir nizamname düzenleneceği, dini müesseselerin yani cami, mescit, tekke, zaviyelerin idaresinin ve buralarda görevli olan, vaiz, imam, hatip, müezzin, şeyh gibi görevlilerin tayin ve azlinin Diyanet

¹⁵³ a.g.e., ss. 7-9

¹⁵⁴ Gulbenkian Komisyonu, **Sosyal Bilimleri Açın**, 7. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2009, s. 82

¹⁵⁵ Taş, a.g.e., s. 86

işleri reisinin yetkisi olduğu, müftülerin başkanlığa bağlı olduğu ifade ediliyordu. Şer'îye ve Evkaf Vekaleti bünyesindeki, Heyet-i İftaiyye, Tetkikat ve Te'lifatı İslamiyye ve Evkaf Şurasınca yapılan hizmetlerin yapılması için Heyeti Müsavere kurulmuştu. Ve meşihat makamının idaresinde bulunan Mesahif Heyeti de Diyanet İşleri Başkanlığına bağlanmıştı.¹⁵⁶

Meşihat makamının bir noktada devamı olarak düşündüğümüz Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev ve yetki alanları daralmaya devam etti. 1925'te Tekke ve Zaviyeler ile Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar İle Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanunla, başkanlığın, tekke ve zaviyeler ve buralardaki görevliler olan şeyh ve diğer hizmetlilerin üzerindeki yetkileri sona ermiştir.¹⁵⁷ Asıl ilginç olan da şudur ki; " 8 Haziran 1931'de kabul edilerek 13 Haziran 1931'de Resmi Gazetede yayınlanan 1827 sayılı Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 1931 Mali Senesi Bütçe Kanunu'yla 1931 yılı Haziran ayından itibaren bütün cami ve mescitlerin yönetimi ve bunların görevlileri(hademe-i hayrat) Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredildiğinden(madde 6), dönemin Diyanet merkez örgütünde bulunan birimlerden Dini Müesseseler Müdürlüğü ve Levazım Müdürlüğünün personeli, kadrolarıyla birlikte Evkaf Umum Müdürlüğüne geçti."¹⁵⁸ Böylece, Başkanlığın yetkileri büyük ölçüde daralmış oldu. Artık Diyanet İşleri Başkanlığı, sadece hizmetlerin dini yönünü takip etmeye yetkiliydi. Bu durum 1950'ye kadar devam etmiştir.¹⁵⁹

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk *Teşkilat Kanunu* 14 Haziran 1935'te kabul edilen ve 22 Haziran 1935 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren "Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun"dur.¹⁶⁰

"23 Mart 1950 tarihinde kabul edilen ve 29 Nisan 1950 tarihinde yürürlüğe giren 5634 sayılı "Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında 2800 Sayılı Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanuna Ek Kanun" ile Diyanet İşleri Teşkilatında birçok yenilikler gerçekleştirilmiştir. Bu

¹⁵⁶ İrfan Yücel, "Diyanet", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 456

¹⁵⁷ a.g.m., s. 456

¹⁵⁸ Gözaydın, a.g.e., s. 65

¹⁵⁹ Yücel, a.g.m., s. 456

¹⁶⁰ Kaya, a.g.e., s. 127

kanunla “Diyanet İşleri Reisliği”nin adı “Diyanet İşleri Başkanlığı” olarak; “Reis Muavini” unvanı “Başkan Yardımcısı”, “Müşavere Heyeti”nin adı “Müşavere ve Dini Eserleri İnceleme Kurulu”, “Mushaflar ve Dini Eserleri Tetkik Heyeti Reisliği”nin adı “Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı”, Yazı İşleri Müdürlüğü’nün adı da “Yazı İşleri ve Evrak Müdürlüğü” olarak değiştirilmiş ve merkez teşkilatında “Hayrat Hademesi Müdürlüğü”, “Yayın Müdürlüğü”, “Zat İşleri Sicil ve Levazım Müdürlüğü” birimleri kurulmuştur. Bu yeni kanunla, aynı zamanda, 1931 yılında Evkaf Umum Müdürlüğüne devredilen, camii ve mescitler üzerindeki yetkiler ve cami görevlileri kadroları da yeniden Diyanet İşlerine Başkanlığına geçmiştir.¹⁶¹

1961 Anayasası’nda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın genel idare içerisindeki yerini koruyacağı bildirilmiştir. 22 Haziran 1965 tarih ve 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun ile de daha önce dağınık halde bulunan kanunlar yürürlükten kaldırılarak, başkanlıkla ilgili mevzuat tek metinde toplanmış ve yeni görevlerle birimler eklenmiştir.¹⁶²

Bu kanunla ilk defa;

“ a. Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı kadrosu ikiye çıkarılmıştır.

b. Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı kurulmuş ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın en yüksek karar ve danışma organı sayılmıştır.

c. Merkez teşkilatında Teftiş Kurulu Başkanlığı ve Hukuk Müşavirliği birimleri ile Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı kurulmuştur.(Daire Başkanlıkları bünyesinde müdürlükler yer almıştır.)

d. 5634 sayılı kanunla kurulan Yayın Müdürlüğü’nün adı “Derleme ve Yayın Müdürlüğü” olmuş, Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı ile Döner Sermaye Saymanlığı bu müdürlüğe bağlanmıştır.”¹⁶³

¹⁶¹ Kaya, a.g.e., ss.127- 129

¹⁶² Yücel, a.g.e., s. 452

¹⁶³ Kaya, a.g.e., s. 130-131

Bu süreçte kurulan Din Hizmetleri ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi bünyesine 1971 yılında Dış Hizmetler Müdürlüğü, 1976'da da Hac İşleri Müdürlüğü eklenmiştir. 1973'ten itibaren Başkanlık personeline yönelik eğitim merkezleri açılmaya başlanmıştır. 1979'da da Hac Dairesi kurulmuş, bu tarihten sonra hac seferleri düzenlenmeye başlanmıştır.¹⁶⁴

1982 Anayasasında ise mevcut konum muhafaza edilerek, başkanlığın görevlerini yerine getirirken uyması gereken ölçütler belirtilmiş; “Genel idare içerisinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışmayı ve bütünlüşmeyi amaç edinerek, özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir.”¹⁶⁵ denilmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ana hizmet birimleri şöyledir;

1. Din İşleri Yüksek Kurulu
2. Mushafları inceleme Kurulu
3. Din Hizmetleri Dairesi
4. Din Eğitimi Dairesi
5. Hac Dairesi
6. Dini Yayınlar Dairesi
7. Dış İlişkiler Dairesi¹⁶⁶

2.2.3. Diyanet İşleri Başkanlığının Görev ve Yetki Alanı

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev alanlarına ve yürüttüğü kamu hizmetlerine baktığımızda şunları sıralayabiliriz.

Fetva: Yurt içi ve yurt dışında kişi ve kuruluşlarca sorulan sorunların dini boyutunun nasıl olacağına dair sorular konusunda halkı aydınlatmak.

İrşat ve Tebliğ: Yurt içinde ve yurt dışında müftü, vaiz, cami görevlisi, müşavir, ateşe gibi din görevlilerince, seminer, konferans, vaaz, hutbe, kurs, panel gibi yollarla bilgilendirme yapmak.

¹⁶⁴ Yücel, a.g.e., s. 452

¹⁶⁵ 1982 Anayasası, Madde 136

¹⁶⁶ Taş, a.g.e., s. 91-92

İbadet ve Cami: Camilerdeki İmamet, hitabet, ezan, mukabele okunması, isteyen cemaate Kur'an-ı Kerim ve ilmihal bilgilerinin verilmesi, camilerin bakımı imam-hatip ve müezzin-kayyımlar tarafından yürütülmektedir.

Eğitim : Kur'an kursları ve yaz kurslarında kurs öğreticileri ve cami görevlilerince hizmetler yürütülmektedir. Ayrıca hizmet içi eğitim ve hizmet öncesi eğitim görmektedir. Kur'an kurslarında da hafızlık yapılmaktadır.

Yayın: Din konusunda bilgi vermek için dergiler, kitaplar, kaynak eserler, meslek kitapları, edebi eserler gibi yayınların yanı sıra, radyo ve tv kanalı ile de bilgilendirme faaliyetleri yapılmaktadır.¹⁶⁷

Sonuç olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Şeyhülislamlık makamına göre görev ve yetki alanının oldukça daraldığı görülmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı ayrıca din hizmetleri alanındaki kadrosunun eğitim hizmetlerinden de yoksun kalmış, vakıfların tamamıyla devlet idaresine geçmesiyle, din hizmetleri alanında çalışanlar devlet memuru haline gelmişlerdir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türkiye'de siyasi dalgalanmalarla beraber, hareket alanı zaman zaman oldukça daralmış, zaman zaman da genişlemiştir. Ama Osmanlı Devleti'ndeki itibar sahasına bir daha ulaşamamıştır.

¹⁶⁷ Yücel, a.g.m., s. 458

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: DİNİ BİLGİ, OTORİTE VE MEŞRUIYETİN DÖNÜŞÜMÜ VE SİVİL DİYANET TALEPLERİ

Modernleşme süreci, Avrupa örneğinde de Osmanlı modernleşmesi sürecinde de dini bilgi, otorite ve meşruiyet anlayışını derinden sarsmış ve bunlara yeni anlamlar yüklemiştir. Batı Rönesans, reform ve aydınlanmasını gerçekleştiren de bu anlayış değişimidir. Bu süreç geleneksel olana ve eskiye ait olana da negatif anlamlar yüklemiştir. Batıyı modelleyen Türk modernleşmesinde de bu negatif anlam yüklemesi gerçekleşmiştir. Aşkın olanın yerini, dünyevi olanın aldığı modernleşme döneminde, vahyin yerini akıl almıştır. Dînî otorite vasıtasıyla ulaşılan dînî bilgiye artık kutsal kitaplar tercüme edilerek birey kendisi ulaşmaya başlanmış, iktidarın kaynağı da millet olmuştur. Israrla altı çizilen, aydın din adamının yetiştirilmesi, İslam'ın bir bilim dini olması, hurafelerden kurtulmak gerektiği, Allah'la kulun arasına kimsenin giremeyeceği vb. söylemlerinin temelinde de bu süreç vardır.

Çalışmamızın şimdiye kadar olan bölümünde Şeyhülislamlık makamının ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurumsal yapısının oluşumu ve batılılaşma sürecinin kurumsallaşmaya etkisini inceledik. Çalışmamızın bu bölümünde zihniyet değişiminin kurumsal dinamik üzerindeki etkisini ele alacak ve dar laiklik tanımlamaları neticesi olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın üzerinde yoğunlaşan eleştiriler için bir bakış açısı sunmaya çalışacağız. Modernleşme süreciyle beraber, Diyanet İşleri Başkanlığı ve din görevlileri vasıfları üzerine yapılan ısrarlı vurguların nasıl şekillendiğini açıklamaya çalışarak, Diyanet İşleri Başkanlığı'na dair farklı katmanlardan gelen talepleri de değerlendireceğiz.

3.1.Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dini Bilgi ve Din Eğitimi Kurumları Karşılaştırması

Ulus devlet yapısında en önemli kimlik kazandırma kurumu elbette eğitim kurumudur. Bu sebeple Cumhuriyet'le beraber, Osmanlı Devleti'nin din eğitimi kurumu olan medreseler kaldırılmış, bunun yerine dînî derslerden ziyade pozitif derslerin ağırlıklı olduğu imam-hatip okulları açılmıştır. Cumhuriyet'in ilanından bir süre sonra da öğrenci ilgisizliği gerekçesiyle kapatılan imam-hatip okulları siyasi

iklimin seyrine göre, zaman zaman sayısal anlamda çoğaltılmış, zaman zaman da bu okullar için kısıtlamalar getirilmiştir. Din eğitimi kurumları, dînî bilginin üretimi ve dînî bilginin taşıyıcılarını yetiştirme açısından önemlidir. Bunun için, Türk halkının dînî anlayışını şekillendirme planları da din eğitimi ile ilgili politikaları etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nde ise eğitim devletin müdahil olmadığı, vakıflar vasıtasıyla finanse edildiği için kendi içinde özerk olan bir kurumdur ve tüm eğitimin temelinde öncelikle dînî eğitim yer alır. Çalışmanın devamında Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi din eğitiminin tarihçesini ve bir karşılaştırmasını vereceğiz.

3.1.1. Osmanlı Devleti'nde Din Eğitimi

İslam eğitim sisteminin temel kurumu olan medrese, Osmanlı Devleti'nde de temel eğitim kurumudur ve Osmanlı döneminde önemli gelişmeler göstermiştir. “Medrese bu dönemde, sıbyan mektebinden sonra orta, lise, yüksek okul ve üniversite eğitimine tekabül eden, İslamî kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumu olma özelliği gösterir.”¹⁶⁸

Osmanlı'da ilk tahsil kurumları sıbyan mektepleridir. Bu mekteplerin amacı, çocuğa okuma yazma ve dinin âdap ve erkânı ile Kur'an okumasını öğretmektir. Sıbyan mektepleri zaman içerisinde, darutta'lim, mahalle mektebi, taş mektep, muallim hane, mektebi ibtdaiyye gibi isimlerle anılmıştır. Sıbyan mekteplerinin programlarının 1924 yılına kadar çeşitli değişiklikler geçirdiği görülüyor.¹⁶⁹Fatih Sultan Mehmet'in Fatih Camii'nin etrafına yaptırdığı vakıflardan biri de İstanbul'un ilk darüthalimidir ve vakfiyesinde programı ile ilgili “ta'lim-i kelam-ı kadim ve Kur'an-ı azim” okunması şart koşulmuştur. II. Beyazid de külliyesinin vakfiyesinde, sıbyan mekteplerinde görevli olan muallimin, çocuklara Kur'an okumayı ve bazı ilmihal bilgilerini öğretmesini istiyor. II. Mahmut'un 1740 tarihli vakfiyesinde, mektebe bir hattat tayin edilirken, karısı Rami'nin yaptırdığı mektepte de haftada iki gün hat dersinin yapılması isteği vakfiyede ifade ediliyor. Yani ilk dönem sıbyan mekteplerinde verilen eğitimin programı; Kur'anın okunması, namaz kılınması

¹⁶⁸ Mehmet İpşirli, “Medrese(Osmanlı Dönemi)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s. 327

¹⁶⁹ Cahit Baltacı, “Mektep(Osmanlılar'da Mektep)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004, s. 6

usullerinin ve namazda okunacak ayet ve duaların, biraz yazmanın ve ilmihal bilgilerinin öğretilmesinden oluşuyor.¹⁷⁰

Mahalle mektepleri hakkında çağdaş değerlendirmeler olumsuz bir yaklaşım içindedir ama Carter V. Findley, bu mekteplerin özelliklerinin bir bölümünün ABD'nin XX. yüzyılın sonlarındaki en iyi ilkokullarında rastlandığını söyler. Bu benzerlik, aynı derslikte farklı düzeyde talebelere yer veren “açık sınıf sistemi”dir. Ama aradaki yaş ve düzey farkı ABD'ye göre daha fazladır. Osmanlı'da bu açık sınıf sisteminde hoca, daha ileride olan talebelerini geride kalan talebeleri yetiştirmek için yardımcı(kalfa) olarak görevlendirir. Eğitim anlayışına getirilen eleştirilenden biri ezberci bir öğrenime dayanıyor olmasıydı. Ezberci eğitim anlayışı bu dönem eğitimi için belirleyici bir unsurdu. Bir diğer belirleyici unsur ise eğitimin sadece öğretimi içermemesi aynı zamanda karakter gelişimi yani terbiye vermeyi de içermesi idi.¹⁷¹

Sıbyan mekteplerinde standart bir program uygulanmıyordu. Batılılaşma ile beraber ıslahatların yapıldığı ve açılan yeni okulların programlarına yeni derslerin konulduğu görülüyor. 1791 yılında, I. Abdülhamit'in yaptırdığı ve Babıali'ye memur yetiştirmesi planlanan Hamidiye mekteplerinde, Arapça ve Farsça dersler programa ekleniyor. Bu mekteplerin, rüştiyelerin ilk adımı olarak telakki edildiği söylenebilir.¹⁷² Çünkü 1838'de Umur-i Nafia Meclisin'nde mektepler küçük ve büyük olarak ikiye ayrılmış ve büyük mektepler olarak adlandırılanlar sonrasında rüştiyeye dönüşmüştür.

Tanzimat sonrasında üç yıllık “mekteb-i iptidai”ye dönüşen sıbyan mekteplerinin programındaki dersler batılılaşmanın etkisini ortaya koymaktadır. Programdaki dersler; elifba, Kur'an-ı Kerim, tecvid, ilmihal, kıraat, imla, ahlak, sarf-ı Osman-i, mülahas tarih-i Osman-i, muhtasar coğrafya-yı Osman-i, hesap ve hüsn-i hat şeklindedir.¹⁷³

¹⁷⁰ Osman Ergin, , “Sübyan Mektepleri”, **Sıbyan Mektepleri**, haz. İsmail Kara- Ali Birinci, 3. Baskı, Dergah Yayınları , İstanbul, 2016, s. 396

¹⁷¹ Carter V. Findley, **Kalemiye'den Mülkiyeye**, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s. 55

¹⁷² Ergin, a.g.e., ss. 396-397

¹⁷³ Baltacı, a.g.m., s. 7

1824'te II. Mahmut, ulemanın da görüş ve tavsiyelerini alarak bir fermanla sıbyan mekteplerindeki eğitimi zorunlu hale getirdi.¹⁷⁴1846 ve 1868 tarihlerinde de altı yaşını bitiren çocuklarını mektebe göndermeyenlerin cezalandırılacaklarına ve göndermeye mecbur olduklarına dair talimat ve tebliğler yayınlanmıştır.¹⁷⁵

Sıbyan mekteplerinin hocaları ise genellikle medrese mezunudur ve camilerde imam hatiplik ve müezzinlik yapan kimselerdir. II. Mahmut döneminde, mektep hocaları için medresede özel bir eğitim vermeye başlandı. 1868'de, sıbyan mekteplerine hoca yetiştirmek için İstanbul'da, darülmüallimin-i sıbyan açıldı. 1869'da hazırlanan Maarifi Umumiye Nizamnamesine göre de sadece bu okuldan mezun olanların sıbyan mektebine hoca olabileceği ifade edildi. II. Abdülhamid döneminde, ibtidai mektepleri açılınca, sıbyan mektepleri mekatib-i ibtidaiye olarak anılmaya başlandı.¹⁷⁶

Sıbyan mekteplerinin öğretim süreleri ise; 1869'da dört yıl, 1876'da üç yıl, 1891'de altı yıl, 1892'de şehir mekteplerinde üç, köy mekteplerinde dört yıl olarak belirlenmiştir. 1910'da altı yıllık hale getirilmiş ve Cumhuriyet dönemine kadar böyle devam etmiştir.¹⁷⁷

Osmanlı Devleti'nde ilk eğitim sıbyan mekteplerinde verilirken, orta ve yüksek derecede eğitim medreselerde veriliyordu. Osmalılar döneminde medrese eğitimi önemliydi ve ülkenin en ücra köylerine kadar medreselerin kurulduğu görülmekteydi. Medreselerde, devlet yönetimi için gerekli alimler, hakimler, müftüler, imam-hatipler, müderrisler, muallimler, tabibler, vezirler ve diğer memur ve bürokratlar yetiştiriliyordu.¹⁷⁸ Medreseler genellikle padişahlar, devlet adamları ve onların eşleri, ulema ya da varlıklı olanlarca yaptırılırdı. Medreselerin devamlı kullanılabilir olması ve tamir işleri için ayrıca müderrislerin maaşlarının ödenmesi ve talebeye burs verilmesi için her medreseye bir vakıf tesis edilirdi.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Mustafa Öcal, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi**, 2. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2017, s. 39

¹⁷⁵ Baltacı, a.g.m., s. 7

¹⁷⁶ Baltacı, a.g.m., s. 7

¹⁷⁷ Öcal, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi**, s. 42

¹⁷⁸ Sarıkaya, a.g.e., s. 14

¹⁷⁹ Öcal, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi**, s. 54

Medreselerin Osmanlı Devleti'ndeki gelişimine baktığımızda, kurulan ilk medrese, beylik döneminde Orhan Gazi tarafından İznik'te kurulan medresedir ve ilk dönem medreseleri, Anadolu'da kurulan medreselerin devamı niteliğindedir. Fatih Sultan Mehmet döneminde, medrese tesis faaliyetleri hız kazanmıştır ve Fatih zamanında, dönemin en büyük medresesi Sahn-ı Seman inşa edilir. Sahn-ı Seman bir yüksek tahsil medresesidir ve ona öğrenci yetiştirmek için Tetimme de kurulur. Fatih döneminde medreselerle ilgili bir diğer önemli gelişme, medreselerin teşkilat yapısının oluşturulmasıdır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde de medreseler açısından önemli gelişmeler ve teşkilatlandırma faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Kanuni döneminde kurulan Süleymaniye medreseleri ile medreselerde zirveye ulaşılmıştır.¹⁸⁰Söz konusu padişahlar döneminde yapılan derecelendirme ve sınıflandırma faaliyetleri ile birlikte, medrese kurumu, asırlar boyunca din, hukuk ve kelam bilimlerinin talim ve tedris edilmesini, müderris, kadı, din alimi yetiştirilmesini ve kalifikasyonunu ana gaye edinen ve de halka açık biricik eğitim kurumu oldu. Osmanlı devlet yönetiminde ulema olarak isimlendirilen medrese mezunları, diğer iki sınıf kalemiye ve askeriye ile beraber, devletin vazgeçilmez unsurlarıydı.¹⁸¹

Medreseler, umumi din eğitimi veriyorlardı ve ulemayı yetiştiriyorlardı fakat bunun yanında ihtisaslaşmayı sağlayan medreseler de vardı. Bu medreselerde belirli bir branşta eğitim verilirdi. Örneğin Daru'ş-şifa veya Daru't-tıp'ta tıp eğitimi, Daru'l-hadis'te hadis ilmi, Daru'l-kurra'da kur'an ve hafızlık eğitimi ağırlıklı olarak verilirdi. Yüksek dereceli medreseler ise İstanbul'daydı. Osmanlı Devleti'nde, İstanbul ilmin de merkezi idi.¹⁸²

Medreselerde, ilk dönemden itibaren, öğretim programında Arap dili ve edebiyatı ve din bilimleri önemli bir ağırlığa sahipti. Tabii ilimler olsa da bu ilimler ikinci plandaydı. Programdaki dersler ise; tefsir, fıkıh, hadis, kelam, belagat, mantık, sarf, nahiv, hikmet, heyet, hesap, riyaziye, hendese gibi derslerdi.¹⁸³ Derslerde okutulan kitapların tamamı Arapça'ydı ama eğitim dili Türkçe'ydi. Eğitim metodu

¹⁸⁰ Zeki Salih Zengin, **Medreseler ve Din Eğitimi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002, ss. 18-19

¹⁸¹ a.g.e., s. 15

¹⁸² Sarıkaya, a.g.e., s. 31

¹⁸³ Zengin, **Medreseler ve Din Eğitimi**, s. 20

ise takrir tarzındaydı. Arapça kitapların takririnden sonra tartışma ve sorular Türkçe olurdu. Medrese sisteminin temel unsurunu ise müderrisler oluşturuyordu. İlimi alanda, talebenin okuduğu medreseden ziyade, ders aldığı hoca önemliydi. İcazetnamelerde hoca silsilesine vurgu yapılırdı.¹⁸⁴

Osmanlı Devleti'nde, kuruluşun XIX. yüzyıla kadar medrese, fikri ve ilmi hayatın merkezindeydi ve ilmiye sınıfı, devlet ve toplumu yönlendiren, en önemli aktördü. Dünya görüşü ve zihniyetin oluşması, devletin halk ve askerle olan ilişkisinde dengenin sağlanması ve uzlaşının gerçekleştirilmesinde dini ilimlerde ve bunun yanında tarih, coğrafya ve edebi alanlarda eser telif edilmesinde, tercüme faaliyetlerinde, devlet ve arazi kanunnamelerinin hazırlanmasında ve ıslahat faaliyetlerinde ilmiye sınıfının etkin bir rolü vardı.¹⁸⁵

Batılılaşma süreci ile beraber medreselerin ve ilmiye sınıfının Osmanlı idari ve toplumsal sistemi içerisindeki etkin rolü zayıflamıştır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun ve Mühendishanene-i Berri-i Hümayun'un kurulması ile beraber medrese bünyesinde barındırdığı teknik eğitimden mahrum kalmıştır. Tıphane'nin teşekkülü ile tıp eğitiminden, Avrupa tarzı eğitim kurumlarının kurulmasıyla, fikri ve idari alandan uzaklaşmıştır. Evkaf Nezareti'nin kurulmasıyla, medreselerin ve ulemanın mâli imkanları daralmış, nizamiye mahkemelerinin teşkili ve batılı tarzda hukuk mekteplerinin açılmasıyla yargı alanından uzaklaşarak, ulema ve medreseler, sadece din hizmetleri ve din eğitim alanını içeren bir kurum haline gelmiştir.¹⁸⁶

Batılılaşma döneminde, açılan yeni mekteplerin itibarı yükseltmişti ve maddi anlamda bu mektepler destekleniyordu. Medreselerse, burada okuyan öğrenciler için bir gelecek vaat etmiyordu. Devlet memuru olmak o dönemde oldukça ayrıcalıklıydı ama bu memuriyetlere batılı tarzdaki mekteplerden mezun olanlar alınıyordu. Bu durum medreselerin itibarını ve gelen öğrenci niteliğini düşürmüştü.¹⁸⁷ Yapılan eğitim reformlarında, medreselere yer de verilmiyordu çünkü

¹⁸⁴ İpşirli, "Medrese(Osmanlı Dönemi)",ss. 328-330

¹⁸⁵ a.g.m., s. 332

¹⁸⁶ İpşirli, "Medrese(Osmanlı Dönemi)", s. 332

¹⁸⁷ Sarıkaya, a.g.e., s. 77

medreseler mevcut yapılarıyla, devletin artık vazgeçtiği geleneksel anlayışı temsil ediyordu.¹⁸⁸ Geleneği temsil eden medreselerle ilgili yapılacak reformlara gösterilecek tepkiden çekinilmesi de bir başka durumdu.¹⁸⁹

Batılışma sürecinde, medreselere karşı ağır tenkitler de yöneltilmişti ve II. Meşrutiyet'in ilanı ile daha rahat bir konuşma ortamının oluşması bu tenkitlerin daha yüksek sesle dillendirilmesini beraberinde getirdi. II. Meşrutiyet sonrası Meclis-i Mebusan'da da medreselerin ve talebelerin yeni sisteme ve çağa ayak uyduramadığına dair söylemler sık sık gündeme getiriliyor ve ıslahat yapılması gerektiğine dair tartışmalar yapılıyordu. Islahat projeleri içerisinde ilk sıralarda yer alan konulardan birisi medreselerde Türkçe'nin kullanılması idi. Türkçe eğitim olmamasının halkın yaygın eğitim görmesini engellediği yönünde bir yaklaşım vardı. Islah projelerinden bir diğeri ders programlarının düzenlenmesi idi. Müderrislerin uzmanlaşarak bir alanda ders vermeleri, atanacak müderrislerin bilim kurulunca seçilmesi, derslerde okutulacak kitapların da bilim kurulunca belirlenmesi, bir eğitim takviminin oluşturulması gibi ıslahat fikirleri mecliste tartışılmıştı. Meclis-i Mebusan'da ve ulema arasında yoğun bir tartışma döneminden sonra medreselerin düzenlenmesine yönelik ilk sistemli çalışma 27 Şubat 1910'da çıkartılan Medaris-i İlmiye Nizamnamesi oldu.¹⁹⁰

Medaris-i İlmiye Nizamnamesi, 48 maddeden oluşuyordu ve idare, öğretim, medreseye öğrenci kabulü, imtihan, öğrenci ve müderrislerin hakları ve görevleri, ders programları gibi konuları kapsıyordu. Nizamnameye göre; öğretim süresi 12 yıl olacak ve 15-30 yaşları arasında, iptidaiye mezunu olanlar alınabilecekti. Her sene sonunda, öğrenciler programda yer alan derslerden imtihan olacaktı. Medreselerle ilgili; adı, yeri, vakfiyesi, oda sayısı, talebe sayısı, medrese talebelerinin kimliği gibi konular hakkında kayıt yapılan defterler tutulacaktı. Müderrisler de Arap dili ve edebiyatı, tabii ilimler, riyaziye, mantık, münazara, kelam, fıkıh, tefsir, hadis, usul-i hadis, tarih-i İslam ve benzeri gibi derslerden imtihana tabi tutulacaktı. Ders programlarına yeni olarak; fen, matematik, sosyal bilimler gibi dersler eklenmişti.

¹⁸⁸ Zengin, **Medreseler ve Din Eğitimi**, s. 28

¹⁸⁹ Yakut, a.g.e., s. 133

¹⁹⁰ a.g.e., ss. 135-138

Programa yeni eklenen derslere, mektep hocalarının girmesi ve bu derslerin cami ve medrese yerine dersanelerde okutulması da nizamnamede yer alan bir diğer maddeydi.¹⁹¹

Medaris-i İlmiye Nizamnamesi ile medreseler, modern tarzda eğitim kurumları gibi belli kuralları, plan ve programları olan okullar haline getirilmeye çalışılmıştır. Öncelikle İstanbul'da bu ıslahat uygulanmaya çalışılmış ama müderrislere ödenek ayrılmaması, programa yeni ilave edilen derslerin tedrisinde gerekli alt yapıdan yoksun olunması gibi sebeplerle bir sonuca ulaşılamamıştır.¹⁹²

Islah faaliyetleri ile ilgili bir diğer teşebbüs, Mustafa Hayri Efendi zamanında 1914'te hazırlanan, Islah-ı Medaris Nizamnamesi'dir. 24 maddeden oluşan bu nizamname ile medreselerin kuruluş yapısı konusunda yeni esaslar getirilmiş ve İstanbul medreseleri Darü'l Hilafeti'l Aliyye adı ile birleştirilmiş ve tek medrese olarak orta ve yüksek derecelere ayrılmıştır. Nizamname ayrıca müderris atamaları ve maaşları hakkında esaslar belirlemiş, medreseye kabul edilecek talebelerde aranacak esaslar, talebelerin burs imkanları ve mezun olacak talebelere verilecek mezuniyet belgesi gibi konular ve ayrıca İstanbul'da Medresetü'l Mütahassisin adı ile bir ihtisas medresesinin açılması konusunu karara bağlamıştır. Bu nizamname ile beraber ayrıca derslere daha önceden olduğu gibi kitap adları değil, dersin ihtiva ettiği ilmin adı verilmiştir. Islah-ı Medaris Nizamnamesi ile batılı mekteplerde olduğu gibi kurumun derecelere ayrıldığı görülüyor. Bu yönüyle nizamname geleneksel medrese sisteminde köklü değişiklikler getirmiştir. Yeni usûl, medreselerin ilgasına kadar, küçük değişikliklerle devam etmiştir. Bu yönüyle, Cumhuriyet döneminde kurulan imam-hatip okulları ve ilahiyat fakültelerinin programlarına ve kuruluş yapısına örneklik teşkil ettiği söylenebilir.¹⁹³

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet dönemine kadar medreselerde köklü reformlar gerçekleştirilmemiş ve kurulan yeni eğitim kurumlarıyla batılılaşma süreci devam etmişti. Sonuçta mevcut durumları ile geleneğin temsilcisi olan medreselerin, modernleşmenin taşıyıcılığını yapması ve devamını sağlayacak zihniyeti aktarması

¹⁹¹ Sarıkaya, a.g.e., ss. 133-135, Zengin, **Medreseler ve Din Eğitimi**, s.92

¹⁹² Sarıkaya, a.g.e., ss. 135-136, Zengin, **Medreseler ve Din Eğitimi**, s.93

¹⁹³ Zengin, **Medreseler ve Din Eğitimi**, ss.94-95

düşünülemezdi. Bundan dolayı da medreselere hayat hakkı tanındığı söylemek zordur. Medreselerle ilgili kapsamlı reformları ise, İttihatçı hükümet, kanun gücüne dayanarak gerçekleştirmiş ve bu değişiklikler de cumhuriyet dönemi din eğitimi kurumları için bir model olan, modern din eğitimi formlarına meşruiyet kazandırmıştır.¹⁹⁴

Sonuç olarak, medreselerde gerçekleştirilen reform hareketleri ile mektepler örnek alınarak, geleneksel yapıdan tamamen farklı bir yapılanmaya gidilmiş ve medrese öğretimi kademelere ayrılmıştır. Daha önce olmayan şekilde din eğitimi ihtisas kurumları kurulmuştur. İslahat çalışmalarındaki en önemli konulardan biri de ders programlarında yapılan değişikliklerdir. Bu konuda da mekteple uyumluluk ve denklik sağlanmaya çalışılmış ve daha önce medrese programlarında yer almayan, batı dilleri, Türkçe, Farsça, beden eğitimi, resim, tarih, coğrafya, ilm-i terbiye, ilm-i içtima' gibi dersler konulmuştur. Ayrıca programdan bazı dersler de çıkarılmıştır ki çıkarılan dersler içerisinde din ilimleri de vardır. Bu durum da medreselerin din ilimleri ile desteklenmiş programlara sahip eğitim kurumlarına dönüştürülmeye çalışıldığı gibi bir amaç güdüldüğünü düşündürmektedir.¹⁹⁵

3.1.2. Modern Türkiye’de Din Eğitimi

3 Mart 1924 tarihinde TBMM’de Türkiye Cumhuriyeti’nin geçmişle bağlarını tamamen koparan ve ülkenin tamamıyla laik bir ülke olmasını sağlayan üç kanun teklifi mecliste görüşülerek kabul edilmiştir.

Bu üç kanun teklifinden biri de eğitimi laikleştiren, Tevhid-i Tedrisat Kanunu teklifiydi. Dönemin Saruhan mebusu Vasıf bey ve arkadaşları tarafından sunulan kanun telfinin gerekçesinde aynen şunlar yazıyordu;

“Riyaset-i Celîleye

Bir devletin ‘irfan ve ma’arif-i umumiye siyasetinde milletın fikir ve hissî i’tibariyle vahdetini t’emin etmek için tevhid-i tedrisat en doğru, en i’lmî ve ‘asri ve

¹⁹⁴ Amit Bein, **Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti**, 1. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, ss. 76-77

¹⁹⁵ Zengin, **Medreseler ve Din Eğitimi**, ss.169-171

her yerde feva'it ve muhassenatı görülmüş bir 'umdedir. 1255 Gülhane Hatt-ı Hümayunundan sonra açılan Tanzimat-ı Hayriye Devrinde saltanat-ı münderise-i 'Osmaniye tevhid-i tedrisata başlamak istemiş ise de buna muvaffak olamamış ve bilâkis bu hususta bir ikilik bile vücuda gelmiştir. Bu ikilik vahdeti terbiye ve tedris noktai nazarından birçok mızır neticeler tevlidetti. Bir millet efradı ancak bir terbiye görebilir. İki türlü terbiye bir memlekette iki türlü insan yetiştirir. Bu ise vahdeti his ve fikir ve tesanüt gayelerini külliye muhildir.

Teklif-i kanunimizin kabulü takdirinde Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde ve bil'ûmum 'irfan müessesatının merci-i yegânesi Ma'arif Vekâleti olacaktır. Bu suretle bilcümle mekâtipte bundan böyle Cumhuriyet'in 'irfan siyasetinden mes'ul ve 'irfaniyatımızı vahdet-i his ve fikir da'iresinde ilerletmeye m'emur olan Ma'arif Vekâleti müspet ve müttehit bir ma'arif siyaseti tatbik edecektir. Teklifimizin bugün der'akap ve müsta'celen müzakeresiyle kanuniyet kesb etmesini He'yet-i Celile'den rica ederiz.¹⁹⁶

Bu kanun gerekçesine göre Tanzimat'la beraber eğitimde bir ikilik meydana gelmişti bu da iki türlü insan yetiştiriyor ve birliğin sağlanmasına engel oluyordu. Bu kanunla bu durum ortadan kalkacak ve cumhuriyetin bilim politikaları Milli Eğitim Bakanlığı eli ile uygulanacaktı. Kanun teklifi meclise sunuldu ve hiçbir tartışma olmadan kabul edildi.¹⁹⁷

Bu kanun teklifinin maddeleri şöyleydi;

"Madde 1 – Türkiye dahilindeki bütün müessesatı ilmiye ve tedrisiye Maarif Vekaletine merbuttur.

Madde 2 – Şer'iye ve Evkaf Vekaleti veyahut hususi vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekaletine devir ve raptedilmiştir.

Madde 3 – Şer'iye ve Evkaf Vekaleti bütçesinde mekatip ve medarise tahsis olunan mebalîğ Maarif bütçesine nakledilecektir.

¹⁹⁶ Genç, a.g.e., s. 18

¹⁹⁷ a.g.e., s. 24

Madde 4 – Maarif Vekaleti yüksek diniyat mütehasısları yetiştirilmek üzere Darülfünunda bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidematı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşat edecektir.

Madde 5 – Bu kanunun neşri tarihinden itibaren terbiye ve tedrisatı umumiye ile müştegil olup şimdiye kadar Müdafaa-i Milliyeye merbut olan askeri rüşti ve idadilerle Sıhhiye Vekaletine merbut olan darüleytamlar, bütçeleri ve heyeti talimiyeleri ile beraber Maarif Vekaletine raptolunmuştur. Mezkür rüşti ve idadilerde bulunan heyeti talimiyelerin ciheti irtibatları atiyen ait olduğu Vekaletler arasında tahvil ve tanzim edilecek ve o zamana kadar orduya mensup olan muallimler orduya nispetlerini muhafaza edecektir”¹⁹⁸

Tevhid-i Tedrisat Kanunu’yla Türk eğitim sistemi tamamen laikleştirilmiştir. Bu kanunla, daha çok din eğitiminin kontrolü planlandığı düşünülebilir ki bir süre sonra askeri okullar, Milli Eğitim Bakanlığı’ndan alınarak Genelkurmay Başkanlığı’na bağlanmıştır. Kanunda yer almamasına rağmen medresele r kapatılarak imam hatip okulları açılmış, imam hatipler ise her zaman Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı kalmıştır.

3.1.2.1.İmam-Hatip Okulları

6 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun yürürlüğe girmesiyle kanun teklifinde bulunan Hüseyin Vasıf Bey de Maarif Vekaletine getirildi. Vasıf Bey önce ilk iki madde gereği Osmanlı Devleti döneminde açılmış tüm okulları kendi vekaletine bağlarken, 11 Mart 1924’te il ve ilçelere gönderdiği bir telgraf emriyle medreseleri kapattığını bildirmiştir. Daha sonra da dördüncü maddede yer alan “Maarif Vekaleti yüksek diniyat mütehasısları yetiştirilmek üzere Darülfünunda bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidematı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşat edecektir.” ibaresi gereğince ilahiyat fakültesi ve imam-hatip yetiştirmek için mektep açılması çalışmalarına başlamıştır. Mart 1924’te Türkiye Devleti genelindeki

¹⁹⁸ a.g.e., ss. 24-26

29 Daru'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesi, İmam-Hatip Mektebi olarak öğretime açılmıştır.¹⁹⁹

Eğitimin batılılaşması, modernleşmesi ve laikleşmesi Osmanlı Devlet'inde II. Mahmut döneminden beri süreklilik gösteriyordu ve Cumhuriyet Dönemi bu mirası devraldı ama yaklaşım olarak birbirinden oldukça farklıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim, öğrencilerin imparatorluğa sadakatini sağlamayı planlarken, Cumhuriyetin kurucu kadroları, eğitim reformlarıyla laik ve milliyetçi değerleri geliştirmeye çalışıyordu. Modern zamanlarda, bireylerin rol ve becerileri kazandığı ve toplumsal yeniden üretimin sağlandığı bir kurum olduğu düşünüldüğünde, eğitim kurumunun Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ve Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte sahip olduğu önemin anlamı ortaya çıkmaktadır.²⁰⁰ Bu da XIX. ve XX. yüzyılın eğitim anlayışını bilmekle anlaşılabilir. XIX. ve XX. yüzyılda oluşan eğitim geleneği “iktidar ve toplumsal yapıların tahakkümünün çocuk yetiştirme yöntemlerine dayandığı, devlet ve ekonominin gücünü itaatkâr halktan aldığına dair ortak bir inanç birliğinden türeyen bir gelenektir.”²⁰¹ XIX. ve XX. yüzyıllarda oluşan, devletin desteklediği ve düzenlediği bu kitlesel eğitim anlayışı, yaklaşım tarzıyla, kendisine karşı radikal eleştirilerin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Bu eleştiriler göz önünde bulundurulduğunda Cumhuriyet dönemi eğitim politikaları da daha iyi anlaşılabilir. Vurgulanan okul eleştirilerinden biri şöyledir; “Ulusal bir hükümetin denetimi altındaki devlet okulu eğitiminin, uyguladığı eğitim sistemi aracılığı ile kaçınılmaz olarak hükümetin buyruklarına körü körüne boyun eğecek, kişisel çıkarlarına ters düştüğünde ve akıldışı olduğunda bile hükümetin otoritesini destekleyecek ve *doğru ya da yanlış olsa da benim ülkem* türünden milliyetçi bir görüşü benimseyecek vatandaşlar üretmeye yönelik girişimlere yol açar.”²⁰²

Cumhuriyetin kurucu kadroları da benzer şekilde eğitim sistemindeki çoğulculuğa karşı çıkmış, bunun aynı düşünce ve zihniyet dünyasını paylaşan bir

¹⁹⁹ Öcal, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi**, ss. 126-127

²⁰⁰ Bahattin Akşit, Mustafa Coşkun, “Türkiye'nin Modernleşmesi Bağlamında İmam-Hatip Okulları”, **İslamcılık**, Ed. Yasin Aktay, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 395

²⁰¹ Joel Spring, **Özgür Eğitim**, 3. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 9

²⁰² a.g.e., ss.10-11

ulusu şekillendirmede güçlük yaratacağını düşünmüş, kolektif bir kimlik ve ulusal bir bilinç yaratmak için de 3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu çıkarmıştır. Bu kanunla beraber bütün eğitim kurumları Maarif Vekaleti'nin kontrolüne girerek Tanzimattan beri devam eden eğitimdeki ikilik sona ermiştir. Cumhuriyetin yeni okullarında, akılcı, bilimsel düşünen nesiller yetiştirilecekti ve bunun sonucunda 18000 öğrencinin kayıtlı olduğu 479 medrese kapatıldığında artık modern Türkiye Cumhuriyeti'nde geleneksel din eğitiminin verileceği ve geleneksel dini bilginin üretileceği hiçbir kurum kalmamıştı.²⁰³ Bu “yeni bir toplum, yeni bir devlet, yeni bir hayat, görünüşte her şeyi yeni olan yeni bir adam yetiştirmek, yani tarihinden ve kültüründen arınmış yeni bir insan yetiştirmek düşüncesiydi”²⁰⁴. Bu doğrultuda İmam-Hatip Mektepleri kuruldu. Amaç, Cumhuriyetin ilkelerine zarar vermeyecek olan dini bilgiyi yaygınlaştırıp aktaracak imam ve hatipler yetiştirmektir. Bu durum dinin alternatif yorumlarını etkisiz kılarak devletin izin verdiği dini bilginin telkin edilmesi çabasıydı.²⁰⁵

Bu doğrultuda yine Cumhuriyetin kurucu kadroları ve onların mirasçıları eğitimi, muasır medeniyetler seviyesine çıkmanın bir aracı olarak görmüş ve muasır medeniyetler seviyesine ulaşmak için, boş inançlara dayalı dinsel bir dünya görüşü yerine “hayatta en hakiki mürşit ilimdir” anlayışının egemen olduğu bir dünya kurmaya çalışmışlardır.²⁰⁶ Ve kurumsal reformlar eliyle yapılan bu zihinsel değişim süreci “ söz konusu reform süreci kurumlar üzerinde yoğunlaştığı ölçüde, siyasetin bu kurumlar üzerinden ve bu kurumlar eliyle yapılmasına neden oldu.”²⁰⁷

Tevhid-i Tedrisat Kanunu çerçevesinde açılan ilk İmam-Hatip Mektepleri'nin ömrü dönemin siyasi atmosferinden dolayı çok uzun olmamıştır. Okullara olan öğrenci ilgisi, şartlardan dolayı giderek azalmıştır. 1923-1924 öğretim yılında yirmi dokuz yerde açılan İmam-Hatip Mektepleri, 1924-1925 öğretim yılında yirmi altıya, 1925-1926'da yirmiye düşmüş, bir yıl sonra da sadece İstanbul ve Kütahya'da birer tane okul kalmıştır. 1929-1930 yılında ise tamamen kapatılmıştır. Bu okulların

²⁰³ İren Özgür, **İmam Hatip Okulları**, 1. baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015, ss. 41-42

²⁰⁴ Kemal H. Karpat, **Kimlik ve İdeoloji**, 1. baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 324

²⁰⁵ Özgür, a.g.e., s. 42

²⁰⁶ Akşit, a.g.m., s. 396

²⁰⁷ Etyen Mahçupyan, **Devlet ile Toplum Arasında Bir Okul: İmam Hatip Liseleri Bir Kurum Diyanet İşleri Başkanlığı'na Sunuş**, 1. Baskı, Tesev Yayınları, İstanbul, 2007, s. 1

öğrenci bulunmadığından kapatıldığı söylene de asıl etken, mekteplerin öğrencilere bir gelecek vaat etmemesidir. 1927’de Şurayı Devlet’in aldığı kararla, din görevliliği memurin sınıfından sayılmamış ve tüm din görevlileri görevden uzaklaştırılmıştır. İmam-Hatip Mekteplerinden mezun olanlara da eğitimlerinde devam etme imkanı sağlanmamıştır. 1927-1931 yılları arasında tüm okulların programından din dersleri çıkarılmış ve 1933’te de Darülfünun İlahiyat Fakültesi kapatılmıştır. Bu süreçte ülkede ilk defa örgün din eğitimi tamamen kaldırılmıştır.²⁰⁸

Türkiye’de çok partili siyasi sisteme geçişle beraber, çeyrek asır boyunca *Din* olgusuna mesafeli davranan Cumhuriyet Halk Partisi, kendi içinde din eğitimi tartışmaya başlamış ve 1947’deki Yedinci Kurultay’ında CHP İmam-Hatip Okullarının yeniden açılması önerisini geliştirmiştir. Bu doğrultuda 1949-1951 yılları arasında İmam-Hatip Kursları açılmıştır.²⁰⁹

1950 sonrası Meclis Müzakerelerinde, halkın din eğitimi istekleri, millet vekilleri tarafından dile getirilmiş, basında konu ele alınmıştır. Bunun üzerine dönemin Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri “İmam-Hatip Okulları’nın açılmasına kaniyiz. Çünkü Türk milletine hitap edecek olgun kültürlü hatip ve imamların yetişmesini arzu ediyoruz.” şeklinde beyanatta bulunmuştur. Hükümetin ve Bakanın çalışmaları doğrultusunda 1951 yılında, Tevhid-i Tedrisat kanununa dayanarak, İmam-Hatip Okulları yeniden açılmıştır.²¹⁰

İmam-Hatip Okulları ders programındaki ders yoğunluğu oranları ise %40 meslek dersleri, %60 kültür dersleri şeklindedir. Bu oran daha sonraki düzenlemelerle de korunmuştur.²¹¹

VIII. Milli Eğitim Şûrası’nda alınan kararlar neticesinde tasarlanan Milli Eğitim Kanunu’nun 15 Nisan 1973’te TBMM’den geçirilerek kanunlaşması neticesinde İmam-Hatip Okulları İmam Hatip Liseleri’ne dönüşmüştür.²¹²

²⁰⁸ Halis Ayhan, “İmam-Hatip Lisesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 191

²⁰⁹ İrfan Bozan, **Devlet ile Toplum Arasında Bir Okul: İmam Hatip Liseleri Bir Kurum Diyanet İşleri Başkanlığı’na Sunuş**, 1. Baskı, Tesev Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 12-13

²¹⁰ Halis Ayhan, **Türkiye’de Din Eğitimi**, Dem Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2014, ss. 175-176

²¹¹ Halis Ayhan, “İmam-Hatip Lisesi”, s.191

Eğitim kurumlarının modern gerekler doğrultusunda düzenlenmesi yoluyla, *en hakiki mürşitin* bireylere aktarılması, eğitim alanının siyasal projenin bir parçası olmasını beraberinde getirmiştir. Yine bunun bir sonucu olarak, İmam-Hatip Okulları siyasi bir bağlam içinde algılanmış ve Cumhuriyet tarihi boyunca İmam-Hatip Okullarına yönelik yaklaşımlar ülkenin içindeki siyasi atmosferle bağlantılı olarak sürekli değişmiş, dönem dönem açılıp kapanmış, sayıları bazen artıp bazen azalmıştır.²¹³

3.1.2.2. İlahiyat Fakülteleri

İlahiyat ismi ilk olarak Said Paşa'nın, II. Abdülhamid'e sunduğu 1890 tarihli layihada geçiyor. Said Paşa Avrupa ve Amerika'da yüksek dereceli diplomaların verildiği fakültelerden bahsederek, Türkçe'de buna darülicaze denebileceğini ve buraya bağlı olarak açılacak şubelerden birisinin de İlahiyat Darülicazesi olacağını söylüyor.²¹⁴Said Paşa'nın bu konudaki ifadesi aynen şu şekilde;

“Mevcut olan Medaris-i İslamiye ile cemaat-i gayri müslimenin Ulûm-i İtikadiye tedris olunan mektepleri her sınıf ahali için İlahiyat Darülicazesi addolunur.”²¹⁵

Said Paşa, Osmanlı Devleti'nde yaşayan müslim ve gayrimüslim cemaatler için açılacak İlahiyat fakültelerinden bahsetse de din öğretimi alanında açılacak yükseköğretim kurumu, sadece Müslümanlar için açılır ve kurum bu isimle açılmaz.

Osmanlı Devleti'nde batılı tarzda yüksek öğretim seviyesindeki ilk kurum Darülfünun-u Şahane'dir. Darülfünun-u Şahane Cumhuriyet döneminde İstanbul Üniversitesi'ne dönüşmüştür. İlahiyat Fakülteleri'nin ilk nüvesini oluşturacak kurum da Darülfünun'a bağlı olarak açılan şubelerden Ulum-ı Aliye-i Diniyye'dir.²¹⁶

İlahiyat Fakültesi'nin kuruluşunu dayandıracığımız Darülfünun-u Şahane'deki Ulum-ı Aliye-i Diniyye şubesi, 1 Eylül 1900 tarihinde İstanbul'da

²¹² Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, ss. 213-214

²¹³ Akşit, a.g.m., s. 396

²¹⁴ Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, ss. 59-60

²¹⁵ Akt. Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, ss. 59-60

²¹⁶ Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 333

açılmıştır. Bu okulun öğretim süresi dört yıldır, okutulan dersler ise; tefsir, hadis ve usulü, fıkıh ve usulü, kelim ve tarih-i dini İslam gibi derslerdir. II. Meşrutiyet'ten sonra Darülfünun-u Şahane, büyük oranda değişikliğe uğramış, ismi de önce Darülfun-u Osmani'ye, 1913'ten sonra da İstanbul Darülfünunu'na dönüştürülmüştür. Yine bu dönemde Ulum-i Aliye-i Diniyye şubesinin adı da Ulum-i Şer'iyye olarak değişikliğe uğramış, ders programına da ahlak, tasavvuf, Arap edebiyatı, dinler tarihi, siyer ve felsefe gibi dersler eklenmiştir. 1914'te medreselerin ıslahı sırasında, Medresetü'l Mütahhasısın'ın açılması üzerine, Ulum-i Şer'iyye kapatılmıştır. Ulum-i Şer'iyye, Maarif Vekâleti'ne bağlı idi ama yeni kurulan ihtisas medresesi Şeyhülislamlığa bağlı bir kurumdu ve bu medresenin de 1918'de İttihat ve Terakki'nin yönetimden çekilmesi ile Süleymaniye medresesi adıyla devam ettiği görülüyor. Tevhid-i Tedrisat Kanunu çerçevesinde kapatılan medreselerden biri de Süleymaniye Medresesidir.²¹⁷ Yine aynı kanunun dördüncü maddesinde geçen “Maarif Vekaleti yüksek diniyat mütehasısları yetiştirilmek üzere Darülfünunda bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidematı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşat edecektir.” ibaresi gereğince, Maarif Vekaletine, dönemin tek üniversitesi olan Daru'l-Fünun'da, bir ilahiyat fakültesi açma görevi verilmiştir. Fakülte, 3 Mayıs 1924'te öğretime açılmış ve öğretim süresi üç yıl olarak belirlenmiştir ve bu fakülteye, kapatılan Medreset'ül-irşad ve Daru'u-Hilafeti'l-'Aliye Medresesi'nin yüksek kısımları ile Medresetü'l-Mütahhasısın(Süleymaniye Medresesi) denilen ihtisas şubelerindeki 400'den fazla talebe kabul edilmiştir.²¹⁸

“İlahiyat Fakültesi'nde okutulacak dersler 21 Nisan 1924 tarihli İstanbul Darülfünunu Talimatnamesi'nin 8. maddesinde şu şekilde belirlenmiştir: tefsir ve tefsir tarihi, hadis ve hadis tarihi, fıkıh tarihi, kelim tarihi, mâbadüttabiât(metafizik), tasavvuf tarihi, tarih-i edyan, içtimâiyât(sosyoloji), ruhiyat(psikoloji), ahlâk, İslâm

²¹⁷ Halis Ayhan, “İlahiyat Fakültesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 70-71

²¹⁸ Öcal, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi**, ss. 338-342

felsefesi tarihi, içtimaî ruhiyat(dini hadiselerin tetkiki nokta-i nazarından), felsefe tarihi, Türk tarih-i dinisi, İslam tarihi.”²¹⁹

İlk kurulan İlahiyat Fakültesi’ndeki alan eğitimi ile ilgili derslerin yeterliliği tartışma konusu olmuş, 1951’de İsmail Hakkı Baltacı, geriye dönük olarak; “medreselerin kaldırılmasından hemen sonra İstanbul Darülfünunu içinde açılan İlahiyat Fakültesi, bir İslam Fakültesi olmaktan çok bir din bilimleri fakültesi idi. Bizim ulusça yoksulluğunu çektiğimiz, kurulması istediğimiz ilahiyat fakültesi ise tam bu değildir.”²²⁰ diyerek, okulun İslam ilahiyatı değil din bilimleri fakültesi olduğu eleştirisini getirmiştir.

1933 yılında, yükseköğretim alanında, köklü bir reform yapılarak, İstanbul Darülfünunu ilga edilmiş ve yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur. Dönemin Maarif Vekaleti Reşit Galip’in, Darülfünunun kapanmasını, “radikal bir inkılap memleketinde vatanın gelecek yöneticilerinin eğitimi... inkılabın bu kadar gerisinde duran bir müesseseye artık bırakılamazdı” diyerek gerekçelendirdiği reform sonucunda, doğal olarak, yeni kurulan İstanbul Üniversitesi’nde, İlahiyat Fakültesi’ne yer verilmemişti. İlahiyat Fakültesi yerine, Edebiyat Fakültesine bağlı İslam Tetkikleri Enstitüsü açıldı ise de bu enstitünün fakültenin yerini alması beklenemez. Enstitü her ne kadar öğrenci kabul etse de esas amacı araştırma yapmaktır. Sonuç olarak, Türkiye Devleti’nde yüksek din öğretimi, 1933-1949 yılları arasında, 16 yıl boyunca kesintiye uğramıştır.²²¹

Türkiye’de ilahiyat fakültesinin yeniden açılması, çok partili sisteme geçişle beraber, din eğitiminin gündeme gelmesiyle olmuştur. “14 Ocak 1948’de bazı milletvekilleri bir ilâhiyat fakültesinin açılması yönünde Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne kanun teklifi sunmuş, nihayet 4 Haziran 1949 tarih ve 5424 sayılı kanunla Ankara Üniversitesi’ne bağlı İlâhiyat Fakültesi kurulmuş, fakülte 21 Kasım 1949’da öğretime başlamıştır. Ortaöğretim üzerine dört yıl süreli (1972’den 1982’ye kadar beş yıl) olarak kurulan fakültenin ilk yıllarındaki ders programı şöyledir: Kur’an ve

²¹⁹ Zeki Salih Zengin, **Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi**, 2. baskı, Maarif Mektepleri Yayınları, Ankara, 2019, s. 134

²²⁰ Akt. Zengin, **Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi**, s. 136

²²¹ Zengin, **Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi**, ss. 164-178

İslâm dini esasları, tefsir, hadis, İslâm hukuku, kelâm ve mezhepler tarihi, tasavvuf tarihi, felsefe-mantık, İslâm felsefesi, dinler tarihi, İslâm tarihi, din psikolojisi, din sosyolojisi, İslâm sanatları tarihi, Arapça, Farsça, klasik dinî Türkçe metinler, paleografi, pedagoji. Zaman zaman yeni program denemeleriyle gelişmeler kaydeden fakülte , giderek kendi öğretim elemanlarını yetiştirmiş, daha sonraki yıllarda diğer fakültelere de akademik personel vermiştir.”²²²

Yüksek din öğretimi vermek amacıyla açılan kurumlardan biri de Yüksek İslam Enstitüleridir. 1951 yılında açılan İmam-Hatip okullarından mezun olanlar o dönemde Ankara İlahiyat Fakültesi dâhil hiçbir yükseköğretim kurumuna giremiyordu. Diğer taraftan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, yüksek tahsil görmüş din görevlisi personeline ihtiyacı vardı. Sayıları giderek artan İmam-Hatip Okulları'nın da meslek dersleri öğretmeni açığı vardı. Ayrıca diğer okullarda da yeniden din dersleri programa konmuştu ve bu okullarda din bilgisi dersine girecek öğretmen açığı meydana gelmişti. Ankara İlahiyat Fakültesi'nin tüm bu açığı kapatmasına imkân yoktu.

1957-1958 yılında ilk mezunlarını veren İmam-Hatip Okulları'nın İstanbul'daki mezuniyet törenine katılan dönemin başbakanı Adnan Menderes, Milli Eğitim Bakanına, İmam-Hatip Okulları'nın mezunları için, bir yüksek din öğretimi kurumu açılması talimatını verdi. Bunun üzerine, bakanın görevlendirdiği Milli Eğitim Bakanlığı Müdürler komisyonu, 29 Ağustos 1958'de, orta dereceli okullara din bilgisi öğretmeni ve İmam-Hatip Okulları'nın birinci kademesine öğretim elemanı yetiştirmek için eğitim enstitüleri ayarında bir enstitü açılmasına karar verdi. Fakat hukuki dayanağı olmadığı için o yıl açılmadı.²²³

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilen 16 Haziran 1959 tarih ve 1744 sayılı Yüksek İslam Enstitüsü Kadro Kanunu ile enstitünün açılması için hukuki dayanak oluşturuldu. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi, 24 Eylül 1959'da, Yüksek İslam Enstitüsü'nün açılmasına dair karar aldı.²²⁴ Bunun

²²² Ayhan, “İlahiyat Fakültesi”, s. 71

²²³ Mustafa Öcal, “Yüksek İslam Enstitüsü”, TDV **İslam Ansiklopedisi**, C. 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 48

²²⁴ Öcal, “Yüksek İslam Enstitüsü”, s. 48

üzerine, ikinci defa olarak “Milli Eğitim Bakanlığı Müdürler Komisyonu’nun Talim Terbiye Kurulunun kararını da içine alan, 17.11.1959 gün ve 575 sayılı kararı ile, Yüksek İslam Enstitüsü açılması kararlaştırılmıştır.”²²⁵ Kararın gerekçesinde , “orta ve muadili okullarımızla, öğretmen okullarımıza yeter derecede ehliyetli din dersleri öğretmeni yetiştirmek, bu arada memleketimizin muhtaç olduğu müspet ve hayati bilgilerle mücehhez din bilginleri yetişmesine zemin hazırlamak, böylece Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde izhar buyrula gelen temennileri gerçekleştirmek gayesi ile ve bu günkü yedi yıllık imam-hatip okulları mezunlarını kabul etmek suretiyle dört yıllık bir yüksek İslam enstitüsünün 1959-1960 öğretim yılı başında İstanbul’da açılmasına karar verilmiştir.”²²⁶ denmiştir.

Bunun üzerine ilk İslam Enstitüsü İstanbul’da açıldı. Daha sonra derneklerin de katkılarıyla, sırasıyla 1962’de Konya’da, 1965’de İzmir’de, 1969’da Erzurum’da 1975’de Bursa’da, 1976’da Samsun’da, 1980’de Yozgat’ta İslam Enstitüleri açılmıştır.²²⁷

1961’de hazırlanan ilk yönetmeliğinde, Yüksek İslam Enstitüleri ile ilgili belirlenen esaslar şöyledir: “Yüksek İslâm Enstitüsü, İslâm dininin esaslarına sadık kalarak, müsbet ilmin ışığı altında İslâm ilimlerini ve bunlara yardımcı bilgileri öğretmek, İmam-Hatip okulları ile ilköğretmen okullarına ve diğer orta öğretim müesseselerine öğretmen yetiştirmek ve aynı okullardaki din dersleri öğretmenlerinin meslekî gelişmelerine yardım etmek amacıyla Millî Eğitim Bakanlığı’na kurulmuş bir yüksek okuldur. Bu müessese Millî Eğitim Bakanlığı’nın ihtiyaçları dışında Diyanet İşleri Teşkilâtı’na müftü, vâiz vesaire gibi din elemanlarını yetiştirmekle de vazifelidir. Enstitü ayrıca, Türkiye’de İslâm ilimleri alanında araştırmalarda bulunmak ve araştırma neticelerini yurt ve dünya ilim âlemine sunmak amacıyla da görevlidir.”²²⁸

20 Temmuz 1982 tarih ve 41 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Yüksek İslam Enstitüleri İlahiyat Fakültelerine dönüştürülerek buldukları illerin

²²⁵ Ayhan , **Türkiye’de Din Eğitimi**, s. 239

²²⁶ Milli Eğitim Bakanlığı, Din Eğitimi Çalışma Grubu, s. 63 akt. Ayhan , **Türkiye’de Din Eğitimi**, s. 239

²²⁷ Öcal, “Yüksek İslam Enstitüsü”, s. 49

²²⁸ Akt. Öcal, “Yüksek İslam Enstitüsü”, s. 49

üniversitelerine bağlamıştır. 1987’de Harran Üniversitesine, 1992’de İstanbul, Cumhuriyet ve İnönü Üniversitelerine, 1993’te Yüzüncüyıl, Rize, Gazi, Dicle, Çukurova, Karadeniz Teknik, Demirel, Sakarya Üniversitelerine, 1994’te Fırat, 1995’te On Sekiz Mart ve 1996’da Sütçü İmam Üniversitesine bağlı olarak İlahiyat Fakülteleri kurulmuştur.²²⁹

Günümüzdeki İlahiyat Fakültelerinin durumunu ise Diyanet İşleri Ali Erbaş’ın 31 Ocak 2019 Din Eğitimi ve İlahiyat Lisan Tamamlama Çalıştayı’ndaki “Mağduriyetler giderilmiş, dini yükseköğretim yapan fakültelerin sayısı 105 olmuştur. Bu fakültelerin 2018 yılı kayıt kontenjanı 18 bini aşmış durumdadır”²³⁰ sözü ortaya koymaktadır.

3.2.Dini Bilginin ve Otoritenin Dönüşümü: Dinde Reform

Reform kelimesi Latince’de, bir şeye yeniden şekil vermek anlamında kullanılan bir kelimedir ve “özellikle XVI. yüzyılda Katolik kilisesini eleştirmek ve Kitâb-ı Mukaddes’i temel almak suretiyle Hıristiyanlığın aslına dönülmesini savunan harekete verilen isimdir.”²³¹ Reformasyonun iki yönlü bir anlamı da vardır. Birincisi kilisenin ıslahıdır, ikincisi ise yeni kiliselerin oluşumunun sağlanmasıdır. Bakılan zaviyeye göre reform kelimesinin anlamı da değişmiştir. Katolik kilisesine göre reform isyanken, Protestan anlayışa göre mevcut Hıristiyanlığı otantik haline dönüştürmek, dini hayatı Yeni Ahit kalıbında yeniden şekillendirmek ve Hıristiyanlığı ilk saf haline döndürmektir.²³²

Hıristiyanlığın Roma içerisinde kabul görmesi sonrasında, kilise önderleri Roma imparatorlarına yakın durmuş, birçok kazanım elde etmiş ve yargı, yasama, yürütme gücünü eline almıştır. Sahip olduğu topraklarla da bir devlet statüsüne bürünen kilise, Hıristiyan nüfus üzerinde, maddi ve manevi bir otoriteye sahip olmuş, devletten ayrı vergi toplamış, kilise mahkemelerinde halkı yargılamıştır. Aynı

²²⁹ Ayhan, “İlahiyat Fakültesi”, s. 71

²³⁰ <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/18339/bu-cografyada-islami-yok-sayarak-gelecek-planlamak-mumkun-degildir>

²³¹ Jaquen Waardenburg, “Reform”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 530

²³² Ali Erbaş, *Protestanlık Tarihi*, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2007, s. 63

zamanda bu dönemde, Kitab-ı Mukaddesi anlayıp yorumlama da kilisenin tekelindedir. XVI. Yüzyılın sonunda ise, Avrupa topraklarının dörtte biri kilisenin eline geçmiştir. Kilise, en büyük güçtür ve bilim yapmak da onun elindedir ve bu da Katolik akideyi açıklamak için yapılan felsefeden ibarettir. Kilise bu uygulamaları sırasında, en küçük muhalefeti dahi kabul etmez ve bunlara bidatçı der. Ruhban sınıfından olmayan birinin İncil’i anlama çabası, kilise ile ilgili her hangi bir şeyi eleştirmek ya da ilim adamlarının tabii ilimlerle uğraşması hep bidat olarak nitelendirilir.²³³

Ortaçağ Avrupası’nda kilise, Hristiyanlık birliği ile aynı anlama tekabül ediyordu ve Kilisenin Avrupa’da temel egemen ve belirleyici unsur, otorite olması durumu reform hareketleri ile sarsıldı. Reform hareketleri öncesinde; İngiliz düşünür John Wyclif’te görülen; doktrin belirleme konusunda sadece Kitab-ı Mukaddesin ölçüt alınabileceği, papanın otoritesinin reddi, görüşlerin ifadesinde Latincenin yerine yerel dilin tercih edilmesi gibi reformist yaklaşımlar ancak sancılı süreçlerden sonra varlıklarını normalleştirmiştir. Şehirleşme, orta sınıfının ortaya çıkışı, yeni ticaret yollarının açılması, demokratik sistemlerin oluşması gibi nedenlerle reform hareketlerinin gelişmesi ve reformun öngördüğü bir doğrultuda değer oluşumunu beraberinde getirmiştir.²³⁴

“Yenilikten ziyade “mükemmel olan öze dönüş” anlamında bir saflaşmayı amaçlayan reformun devrim niteliğindeki sonuçlarından biri de Roma Katolik kilisesinin gerçek Hristiyanlığı hatasız olarak temsil ettiği şeklindeki “emperyal” iddiasını kırmayı ve millî kiliselerin kurulmasını sağlamış olmasıdır. Bu kiliseler hiyerarşik organizasyon yapısına dayalı din adamları sınıfından farklı şekilde yegâne dinî otorite olarak Mesîh’i ve kutsal kitabı kabul etmiştir. Reformistler sadece Tanrı’yı, kutsal kitabı ve ilâhî inâyeti kabul etmekle oldukça radikal bir tutum benimsemiştir. Ayrıca Kitâb-ı Mukaddes okumaya çok önem vermişler ve genellikle bireyin düşüncesine saygı göstermişlerdir.”²³⁵

²³³ a.g.e., s.s.65-67

²³⁴ Waardenburg, a.g.m., ss. 530-532

²³⁵ Waardenburg, a.g.m., s. 532

Kilisenin merkezi yapısının yıkılıp mallarına el konulduğu ve ulusal kiliselerin açıldığı bu dönemde, Roma Katolik Kilisesinin otoritesinin yerini Kutsal Kitap otoritesi almıştır. Birey artık kutsal kitabı kendisi özgür bir şekilde okuyup anlayabilir hale gelmiştir. Tanrı'nın oğlu artık sadece inanç aracılığıyla kurtarıcıdır ve birey kendi kendisinin rahibi olarak dinsel yaşantısını kendisi yönetebilecektir.²³⁶

“Katolik kilisesini ve Ortaçağ’a ait geleneksel Hıristiyan itikadı ile uygulamalarını eleştiren Protestan reform teolojisi Müslümanlar tarafından yakından takip edilmiştir. Özellikle kutsal kitabın otoritesi, kurtuluş sürecinde imanın belirleyiciliği ve Tanrı ile kulları arasında aracı bir kuruma ihtiyaç olmadığı öğretileri Müslümanlar nezdinde Protestan inancının dikkat çeken yönleridir.”²³⁷

Batının güç kazanması ve İslam dünyası topraklarındaki sömürgeci faaliyetleri, Osmanlı Devleti’nde ise batı karşısında alınan askeri yenilgiler neticesinde, özellikle XIX. Yüzyılda, İslam dünyasının yenilgisini ve batı karşısındaki gerilemesini kesin ve somut bir şekilde ortaya koydu. Bunun üzerine yöneticiler ve Müslüman âlimler şu soruları sordu; İslam son ve hakiki din olmasına rağmen neden Müslüman toplumlar geri kaldı? Batının askeri, siyasi ve ekonomik üstünlüğünün kaynağı ne? İslam dünyası bu problemi nasıl aşabilir?²³⁸

Kadir Canatan bu sorulara cevap verirken İslam dünyasını batı karşısında konumlandıran yaklaşım tarzlarını; İslamcı ve Batıcı/laik reformistler olarak iki kategoriye ayırıyor ve yaklaşım tarzlarını şöyle belirliyor;

- a. İslamcı reformistlere göre İslam dünyasının gerileme sebepleri İslam’da olamaz, sebep İslam’ın yozlaştırılmasındadır, Kur’an ve sünnete dönerek içtihat kapıları açılmalıdır.
- b. Batıcı/laik reformistlere göre ise sorun İslam’ın değerlerinde ve ilkelerindedir. Bunlar gelişmenin önünde birer engeldir. Bu yüzden İslam aslına döndürülmemeli, aslından uzaklaştırılmalıdır, Avrupa’da olduğu

²³⁶ Erbaş, a.g.e., s. 73

²³⁷ Hakan Olgun, “Reform(Reform Hareketi ve Müslümanlar)”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 533

²³⁸ Kadir Canatan, **Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, ss.129-130

gibi din reforme edilmelidir. Nitekim Türkiye özelinde baktığımız zaman batıcı aydınlar bu bağlamda İslam'ı kamusal alandan uzaklaştırmakla kalmamış, Türkçe ibadet, Türkçe ezan gibi girişimlerde bulunmuşlardır.²³⁹

Canatan'ın yaptığı gibi keskin bir ayırım yaparak kategorilendirmek ulema sınıfının ya da Osmanlı aydınlarının tavırlarına bakıldığı zaman çok doğru bir yaklaşım gibi görünmese de yapılanlar Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde dinde reform anlayışının iki yönü olarak görülebilir. Her iki yaklaşım tarzı da dini bilgi, dini otorite ve meşruiyet anlayışının değişimine sebep olmuştur.

Modernleşme sürecinde İslam tarihi ve İslami ilimler yeni bir tenkit süzgecinden geçirilerek kavramlar ve değerlere ait hiyerarşiler altüst olmuştur. İslam dünyasının mağlubiyeti dine fatura edilmeyeceği için çağdaş Müslüman aydınlar İslam'ın Müslümanlar tarafından yaşanış şeklinin, tarihin yanlış olabileceği noktasından durumu ele almıştır. İsmail Kara çağdaş Müslüman aydınların, gerileme ve çöküşün sebebi olarak o günün din anlayışına yönelik eleştirilerini şu şekilde maddelendiriyor;

- a. Hurafelere, batıl inançlara, menkıbelere, israiliyata bulanmış bir inançlar manzumesi ve din,
- b. Müstebit bir siyasi rejim,
- c. Atıl, hareketsiz, vurdumduymaz, gözü ahirete dönük bir toplumsal yapı,
- d. Say'u gayreti, içtihadı ve iradeyi değil de tevekkülü, sabrı, kaderi öne çıkararak bir zihniyet
- e. Şerhlere, haşiyelere boğulmuş bir ilim anlayışı ve kendini yeniden üretmeyen bir eğitim-öğretim tarzı.²⁴⁰

Bu bağlamda tarih tasfiye edilerek, tarihî İslam'ın karşısına gerçek İslam konmaya çalışılmış, kaynaklara dönüş hareketi gerçekleştirilmiştir. Bu iki anlamda

²³⁹ a.g.e., ss. 130-132

²⁴⁰ İsmail Kara, "Hem Batılılaşalım Hem de Müslüman Kalalım", **Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, Ed. Mehmet Ö. Alkan, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 238

kaynaklara dönüştür. 1. Bağlayıcı bilgi kaynağı olarak Kur'an'ın ve sünnetin esas alınması 2. Asrı saadete dönüş. Bu anlayış ulemanın, ana kaynağın önünde bir perde olduğu anlayışının oluşmasını da beraberinde getirmiştir. ²⁴¹

Türkçe Kur'an meselesi de ana kaynağa yönelik bağlamında batılılaşma teşebbüsleri ile birlikte hayatımıza girmiştir. İlk matbu Türkçe Kur'an çevirisinin 1841'de Tanzimat'ın ilan edilmesinden iki yıl sonra ortaya çıkması tesadüf değildir. II. Meşrutiyet dönemine kadar bu çeviriye yenileri eklenmiştir. II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra daha ilk aylarda Kur'an'ın Türkçe tercümesi ve tefsirinin basılmasının gerekliliği üzerine şiddetli tartışmalar yaşanmıştır ve Türkçe Kur'an basımları 1908'den itibaren devam etmiştir. Yine Cumhuriyet'in ilanından sonra ilk aylardan itibaren Türkçe Kur'anlar basılmış, 21 Şubat 1925'te de Türkçe Kur'an basımı ile ilgili Meclis'e önerge verilmiş, Meclis'in aldığı kararla Mehmet Akif'e Kur'an'ı Türkçe'ye çevirmesi vazifesi verilmiştir. Bu gerçekleşmeyince de görev Elmalılı Hamdi Yazır'a verilmiştir. ²⁴²

Düccane Cündioğlu, Türkçe ibadet politikalarının tarihimizde, Türkçülüğün gelişmesiyle paralel bir şekilde geliştiğini söylüyor. Bu doğrultuda, İslamiyet'in millileştirilmesi, buna bağlı olarak da ibadetlerin Türkçeleştirilmesi konusunda, II. Meşrutiyet sonrasında kimi adımlar atılmışsa da bu konudaki yoğun çalışmalar Cumhuriyet sonrasında yapılmış ve bu mesele halledilmeye çalışılmıştır. ²⁴³

Türkçe Hutbe konusunun tam olarak ortaya çıkması da II. Meşrutiyet dönemi olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanı ile beraber gazete ve dergilerde bu konu tartışılmaya başlanmıştır. Sırat-ı Müstakim'in ilk sayılarından itibaren dile getirdiği Türkçe Hutbe talebi zamanla yaygınlık kazanmış ve diğer dergilere de sirayet etmiştir. Türkçe Hutbe ile ilgili ilk makale, Sırat-ı Müstakim'de Halim Sabit tarafından yazılmış ve makalesinde, hutbelerin anlaşılmasını eleştirmiştir. Bir süre sonra Sırat-ı Müstakim'de Türkçe Hutbe örnekleri de yayınlanmıştır. Sırat-ı Müstakim'in amacı,

²⁴¹ a.g.e., s. 251

²⁴² Düccane Cündioğlu, **Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi**, 2. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 19-20

²⁴³ Düccane Cündioğlu, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset**, 4. Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 12-13

ulemanın konuya dahil olmasını sağlamaktı ama Meşihat makamından ve ulemadan bir tepki gelmedi. Daha sonra İslam Mecmuası, Medrese İtikatları, İslam Dünyası gibi dergilerin de hep Türkçe Hutbe konusunu gündemde tutmalarına rağmen, resmi bir adımın atılmasını sağlayamadılar. 1914 yılında Güümüşhaneliler, hutbelerin Türkçe okunmasına dair Bab-ı Vala-yı Fetva'dan fetva talep ettiklerinde, tahrimen mekruh cevabını da almışlardır. Bununla beraber Türkçe Hutbe okunması konusunda birçok münferit teşebbüs olmuştur.²⁴⁴

Tüm münferit teşebbüslere rağmen Türkçe Hutbe'nin resmi bir hüviyet kazanması Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir. Hutbelerin Türkçe okunması konusu "Cumhuriyet'in ilanından sonra, 1926'da Meclis'in gündemine taşınacak ve Diyanet İşleri Riyaseti Bütçesi'nin görüşmeleri sırasında, Kangırı Mebusu Talat ve Ziya Beyler, bir Türkçe Hutbe Mecmuası tertip ve neşri ile Türkçe Hutbe okunmasının mecburi tutulması hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne 4/162 no'lu bir önerge vereceklerdir. Ne ki tatbikata geçiş, istenildiği hızda gerçekleşmemiş ve camilerde hutbeler 1926 yılında da Arapça okunmaya devam etmiştir."²⁴⁵

17 Şubat 1927 tarihinde Diyanet İşleri Reisliği, Ahmet Hamdi Akseki'ye Türkçe Hutbe adıyla 51 hutbeyi içeren bir kitap hazırlatmıştır. Ondan sonra da hutbelerin dini bilgi ve düşünceleri içeren mev'iza kısımları Türkçe okunmaya başlanmıştır. Her ne kadar 5 Şubat 1932 yılında Saadetin Kaynak Süleymaniye Camii'nde, Cuma hutbesinin tamamını okumuşsa da bu teşebbüsün devamı gelmemiştir.²⁴⁶

İbadetlerin Türkçeleştirilmesi konusundaki ıslahat yaklaşımı, çok rahat bir şekilde tatbik edilemiyordu. Bu yüzden, muhtemelen Türkçe Namaz konusu açıkça gündeme getirilemedi ve doğru zaman beklendi. II. Meşrutiyet döneminde açıkça dillendirilemeyen Türkçe Namaz konusu, Cumhuriyet döneminde İmam-ı Azam'ın fetvasına işaret edilerek sık sık gündeme getiriliyordu. Bu konuda resmi bir adım atılamasa da 1926 Ramazanının ilk Cumasında, Göztepe Tütüncü Mehmet Halis

²⁴⁴Dücan Cündioğlu, **Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I**, 1. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 31-37

²⁴⁵a.g.e., s. 39

²⁴⁶Cündioğlu, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset**, s. 36

Efendi Camii'nin İmam-Hatibi Mehmet Cemalettin Efendi, Cuma namazını kendi hazırladığı Türkçe Kur'an çevirisiyle ile kıldırılmış tekbirleri, tesbihleri ve selamı Türkçe vermiştir. Daha sonra verilen tepkiler üzerine Mehmet Cemalettin Efendi resmi kararlarla görevden alınmıştır.²⁴⁷ Düccane Cündioğlu'na göre Türkçe Namaz konusu da Türkçe İbadet Projesinin bir parçası idi fakat üzerinde ittifak edilen bir Türkçe Kur'an hazırlanmasında yaşanan problem bu projeyi gerçekleştirmeyi mümkün kılmamıştır.

II. Meşrutiyetten beri gündemden düşmeyen ve Cumhuriyet dönemiyle beraber dinin millileşmesi ve anadilin mabede girmesi anlamına bürünen dînî ıslahat hareketinin²⁴⁸ Türkiye'nin mütedeyyin halkı açısından en acı tecrübesi, muhtemelen 1933'te ezanların Türkçe okutulmaya başlanması olmuştur.

İlk Türkçe ezan, 1932 Ramazanında Ayasofya Camii'nde teravih namazından sonra okundu. İlk dil kongresinden sonra da Vakıflar Genel Müdürü, o dönemde Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlı olan cami ve mescid hademelerinin amiri olarak, imam ve müezzinlere, Türkçe ezanı uygulamak için hazırlanmaları emrini yolladı. Bundan sonra, ülke genelinde uygulamaya konulan Türkçe ezan, Bursa'da açık bir direnişle karşılaştı ve şiddetle bastırıldı. Ezanın yeni şeklini kullanmayan müezzinler ceza kanununun 526. Maddesine göre 3 ay hapisle cezalandırılıyordu, 1941 tarihinde bu maddeye herhangi bir yerde okuması durumu da eklenmişti. 1947'de bu yüzden 29 kişi tutuklanmıştı. Çok partili sisteme geçişle beraber, 1950 yılı Ramazan'ında ezanın Arapça okunması serbestiyet kazandı.²⁴⁹

Türkçe ibadet konusu, aynı zamanda Avrupa'da reform hareketlerinde olduğu gibi, dini otoritenin nüfuzunu kırma çabasıydı. Bunu Düccane Cündioğlu'nun şu sözleri de desteklemektedir; "II. Meşrutiyet'ten itibaren Türkçe ibadeti savunanların umumiyetle hiçbir dînî otoriteleri olmayan aydınlar ve gazeteciler arasından çıktığı, buna mukabil Türkçe ibadeti reddedenlerin ise dînî itibar ve otoriteleri bulunan

²⁴⁷ a.g.e., ss. 36-39, 68-70

²⁴⁸ a.g.e., s. 45

²⁴⁹ Jaschke, a.g.e., ss. 45-47

ulema sınıfına mensup oldukları, tarafların biyografilerine şöyle bir bakılmakla hemen anlaşılacaktır.”²⁵⁰

3.3.Dinî Otoritenin/Ulemanın Gücünün Kırılması

Osmanlı Devleti'nin, devletin bekası için başlattığı askeri anlamdaki yenilenme hareketinin “bir medeniyet dairesinden öbürüne geçmeyi, asırlardan beri inanılmış ve uğruna mücadele edilmiş değerler dünyasından ayrılmayı”²⁵¹ da beraberinde getireceğini kimse tahmin edemezdi. Bu değişimin en büyük merhalesi de 1826'da Yeniçerilerin ilgası ile gerçekleşti. Bu ilganın en önemli sonuçlarından birisi şüphesiz devlet bünyesindeki bir denge unsurunun ortadan kalkması oldu. Yeniçerilerin ortadan kalkması ile ocakla hükümet arasında bir denge unsuru olan ulema sınıfı önemini kaybetti ve bu durum hükümdarın tek başına hâkim olması sonucunu beraberinde getirdi.²⁵²

İslam kültüründe adalet fikri ve hukuka bağlılık şuuru yüksektir ve Osmanlı Devleti'nde bu kurumsallaşmıştır. Egemenlik, onu elinde tutan zümrenin ya da gücün denetiminde değildir, kendi otoritesi dışında oluşan hukuku korumak ve uygulamakla yükümlüdür. Çünkü, hukukun kaynağı ilahidir ve hukukun dinî imana dayanması adalet ve hukuka bağlılık şuurunu pekiştirmiştir.²⁵³ Osmanlı Devletinde Şeyhülislam ise “ yasama ve yürütmeye dönük bütün kararların üstün hukuk kurallarına (şer'i şerife ve kanuna) uygunluğunu denetleyen kurumdur.”²⁵⁴ Padişahların davranış serbestisi, İslami esaslara uygunluk ile sınırlıdır. Şeyhülislam fetvası olmadan, kendi başına savaş açamaz ya da vergileri arttıramaz. Yani padişahın iktidarı hukuk ile sınırlıydı ve meşruiyetinin temeli de adaletti. Yeniçeri ocağı ise iktidarın hukuka bağlılığını denetleyen, şeyhülislamlık makamının uygulayıcı gücüydü. Kanuni Sultan Süleyman kanunnamesinde, padişahın keyfi idaresi ile kanuna uygun davranmaması durumunda hal edilmesi kuralı konmuştu.

²⁵⁰ Cündioğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset*, s.149

²⁵¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı*, 21. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013, s. 78

²⁵² a.g.e., s. 85

²⁵³ Nevzat Kösoğlu, *Eski Türkler'de- İslam'da ve Osmanlı'da Devlet*, 1. baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1997, s. 195

²⁵⁴ a.g.e., ss. 243-244

Ulema ve vükela, padişah doğru yoldan saptığı takdirde, ordu reislerini bu durumdan haberdar ederek, padişahı tahttan indirecek ve hanedandan bir diğerini geçirecektir. Yani Osmanlı Devleti'nde yeniçeri “Şeriat isterük” ya da “Şer’ ile davamız vardır.” diye ayaklandığında, yeniçerinin söylediği; ‘iktidarın hukuk dışı davranışları vardır ve iktidar hukuka uymalıdır’ oluyordu.²⁵⁵

Yeniçerilerin kazan kaldırma eylemlerinin, bir hukuk arayışı olduğuna dair yorumlar vardır ama devletin gerilemesiyle, askeri alandaki gücün yeniden kazanılması gerektiği fikri, batılı askeri modellerin geliştirilmesi gerektiği fikrini de ortaya çıkardığında ve II. Mahmut tahta geçtiğinde, daha önceki girişimlerin başarısızlıkla sonuçlandığını görmüştü. Reformlar halka sunulduğunda muhalefetle karşılaşılıyordu ve muhalefetin arkasındaki asıl yönlendirici güç ise ulemaydı. Avidgor Levy makalesinde, reformlara muhalefet konusunda ulema arasında bütüncül bir tutumun olmadığını ifade ediyor. Bunun nedeni olarak; Osmanlı'da zamanla bir ulema aristokrasisi oluştuğunu ve bu yeni aristokrasinin devletin çıkarlarının, geleneksel değerlerin muhafazasından önde gelir anlayışı yüzünden alt tabakadan ulema ile bir ayrılığa düştüklerini ve alt tabakadan ulemanın sık sık Yeniçeri isyanlarına katılmalarının sebebinin seçkin ulemaya olan güvenmenin olduğunu, yoksa ulemanın desteğinde bir problem olmadığı söylüyor. Ona göre, bunun için II. Mahmut, havuç sopa yöntemini kullanarak, bu alt tabakadaki ulemanın gücünü kırarak bu reformları gerçekleştirmiştir.²⁵⁶

Ulemanın itibar kaybetmesi, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla başlamamıştı. XVIII. yüzyıl boyunca ulema bir itibar kaybına uğramıştı ama kırılma yeniçeri ocağının ilga edilmesiyle gerçekleşti²⁵⁷ ve artık II. Abdülhamid dönemine geldiğinde ulema sınıfının yaşadığı güç kaybı tam olarak Mahur Beste'nin roman karakterlerinden biri olan Ata Molla'nın biraz da abartılı hayıflanmalarında kendini ortaya koymaktadır. Ata Molla; “ Ulema sınıfının bütün devlete hâkim olduğu, şehrin manzarasını bir tek sözle değiştirdiği, hükümdarları tahttan indirdiği, vezir başlarını aldığı zamanı” düşünerek yaşadığı hayatı anlamsız bulur. Ve Ata Molla “bu

²⁵⁵ a.g.e., ss. 245-251

²⁵⁶ Avidgor Levy, “Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud'un Askerî Islahatı”, **Modern Çağda Ulema**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, ss. 29-31

²⁵⁷ Fatih M. Şeker, **Modernleşme Devrinde İlimiye**, 2. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2015, s. 100

yeniçerisiz, sipahisiz, kazansız, ihtilalsiz İstanbul’u beğenmiyor” dur. “Ulema sınıfını fetvahane kedisi haline getiren” sultandan da hoşlanmıyordur.²⁵⁸

Osmanlı modernleşme hareketinin aşamaları, aldığı batılı model çerçevesinde dini bilgi, otorite ve meşruiyet anlayışını değiştirmişti ve bu durumdan en çok etkilenenler den biri de Osmanlı Devleti’nin İlimiye sınıfı olmuştu.

Dini bilgi, otorite ve meşruiyet alanı birbirinden bağımsız bir şekilde değerlendirilemez ve dini bilginin değişimi aynı zamanda, dini otorite ve meşruiyet anlayışını da değiştirmiştir. Ama şimdi daha özel anlamda dini otorite kavramına bakacak olursak;

İsmail Kara, dinin otoritesi ile dini otorite arasında bir ayrım yaptığını ifade ederek, dinin otoritesinin Allah ve peygamber olduğunu söylüyor. Dini otoriteden ise dini ve dini ilimleri temsil eden ulema ve meşayih ile onların eserleri ve ilim-fikir dünyası anlaşılabilir. Bu yönüyle, sadece maddi değil, manevi ve metafizik temelleri olan bir kavramdır dini otorite. “Alimler Peygamberlerin varisleridir.” Hadisi Şerifince, dini otorite kavramı sadece kişiler değil, müesseseler ve bu müesseselerdeki hiyerarşidir/ silsilelerdir. İlim ve tarikatlardaki silsileler, Hazreti Peygamber Efendimize ve oradan Allah’a yükselir. Ama otorite kelimesi modern zamanlarla beraber menfi bir anlama bürünmüştür; otoriter baba, otoriter idare tamlamalarında olduğu gibi, baskıyı, despotizmi, müsamahasızlığı çağrıştıran bir kelime haline gelmiştir.²⁵⁹ Otoritenin bu menfi anlamının oluşmasında; “Batıda siyasi olarak aristokratik ve monarşik idarelere karşı demokratik taleplerin, dini olarak Katolik kilise hiyerarşisine karşı Protestan başkaldırının; bizde ise siyasi olarak hilafet saltanat sistemine karşı meşrutiyet ve demokrasi taleplerinin, dini olarak ulemanın ve müdevvenatın ilmi ve ahlakî bağlayıcılığına karşı içtihadı (burada icthad aynı zamanda bir tür red ameliyesinin işlediği bir süreçtir) öne çıkararak teşekkül eden fikrî ve fiilî muhalif tavır alışların neticesidir.”²⁶⁰

²⁵⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, **Mahur Beste**, 9.baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2010, s. 42

²⁵⁹ İsmail Kara, “Modernleşme Döneminde Dini Otorite Meselesinin Ele Alınışı ve Problemleri”, **Dini Otorite**, 1. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 548-549

²⁶⁰a.g.m., 549

Otorite kavramı kelime kökeni olarak olumsuz bir manaya gelmez ve dinî anlamda da mesned, nakil gibi olumlu anlamları ifade eder. Ve klasik dini otorite itaat mefhumunu merkeze alırken, modernleşme hürriyeti merkeze almıştır. Manevi ve ilmi anlamda, gelenekte hiyerarşi bir üst otoriteye bağlı olmadan meşruiyet kazanamazken, modernleşme süreciyle herkes tek başına konuşabilir ve kutsal metinle kendisi muhatap olabilir duruma gelmiştir. Bu durum dinî otoritenin yerinden olmasıdır. İslam dünyasının askeri ve siyasi başarısızlıklarına karşılık ıslah etmenin ve modernleştirmenin gerektiği anlayışının karşısında duran geleneğin yani İslam tarihi tecrübesi, ulemanın içtihatları, Müslüman halkın hissiyatı ve dini yaşama tarzı(hurafe, batıl inanç, bidat olarak nitelenen) küçümsenip, itibarsızlaştırılarak bu muhalefet engelini kaldırmaya çalışmanın sonu dini otoritenin değer kaybetmesi olmuştur.²⁶¹

3.4.Meşruiyet Anlayışının Değişmesi

Osmanlı Devleti'nde kuruluşundan itibaren ulemanın fetvası yapılacak eylemin meşrulaştırılması için önemlidir. Din bir meşruiyet kaynağı olduğu gibi Yeniçerilerin “şariat isterük” ayaklanmalarında görüldüğü gibi büyük ölçüde bir muhalefet kaynağıdır.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, İslam, aydınlar katında bir muhalefet aracı olmaktan çıkarılarak siyasi sistemi destekleyen ve meşrulaştıran bir hüviyet kazanmıştır. Yeni Osmanlılar'la başlayan ve II. Abdülhamit döneminde Jöntürkler'le ve ardından İttihat ve Terakki ile devam eden bu süreçte din Batılılaşan aydınların fikirlerini destekleme aracı ve Osmanlı'ya muhalefet etme biçimidir.²⁶²

Yeni Osmanlılar yaşları 25 civarında olan kişilerdir ve yurtdışından, yaşın ve tecrübenin saygınlık olarak kabul edildiği bir toplumda muhalefeti yürütürken maceraperest ve hain olarak nitelenmeleri çok muhtemeldi. Halkla ilişki kurabilmeleri için dinin toplumun bütün dokularına işlemiş Osmanlı toplumunda kurabilecekleri tek iletişim elbette dinin üslubuna dayalı olmalıydı. Bu yüzden de Yeni Osmanlılar bilinçli bir şekilde bütün tez ve taleplerini İslam'a dayandırdılar.

²⁶¹ a.g.e., ss. 549-552

²⁶² İsmail Kara, **İslamcılarının Siyasi Görüşleri I**, 4. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2017, s.37

Suavi'nin yazısında görüldüğü üzere Osmanlı'nın gerilemesinin sebebi nedir? sorusunun cevabı basittir; gerilemenin nedeni dinsizliktir.²⁶³

Dinin meşruiyet aracı olarak kullanılması sürecinde büyük sorunsalı oluşturan ise nasların meşrulaştırma aracı olarak kullanılmasıdır. Zamanın şartları ve ihtiyaçlarına uygun olarak bazı kelime ve kavramlar nasların içinden ve bağlamından çıkarılarak irtifa kaybına uğramışlardır.²⁶⁴ O dönemde ayetlerin yorumlanmalarına baktığımızda “Herkes kendi fitratına göre hareket eder ayeti bireysel özgürlük; “insan için kendi çabasından başka bir şey yoktur” ayeti özel teşebbüs ve Pazar ekonomisine teşvik; ayette geçen “şura” kavramı parlamenter demokrasi; “kötülükten sakındırma” emri sultanın güçlerini sınırlandırma şeklinde yorumlanmıştır.²⁶⁵

Benzerini yine Bediüzzaman Said Nursi’de gördüğümüz bu yaklaşım tarzıyla Said Nursi, naslarla, bilim ve teknolojiye meşruiyet kazandırmaya çalışmıştır. Bunun ilgili de ilginç örnekleri vermektedir. Said Nursi’ye göre gelmiş veya gelecek her şeyi ifade eden Kur’an’daki ; “Süleyman’ın emrine de rüzgarı verdik, sabah gidişi bir aylık, akşam dönüşü bir aylık yol alırdı”(Sebe 34/12) ayeti tayyarenin icadına; Hz. Yakub’un “Ben Yusuf’un kokusunu alıyorum” (Yusuf 12/94) demesi uzak mesafelerden ses ve görüntü almaya; Hz. Süleyman’a “Kuş dilini öğrettik” (Neml 27/16) ayeti radyonun icadına işaret etmektedir.²⁶⁶

Sonuç olarak modernleşme süreci ile beraber itibar kaybına uğrayan şeyhülislamlık makamı Türk tarihinde siyasetin II. Meşrutiyet’le sahneye girmesiyle beraber siyasetin meşrulaştırıcısı bir kurum olmaya başlamış ve değer kaybı daha da artmıştır. II. Abdülhamid’in halinden önce 11 Mart 1909 tarihinde Ali Cevat Bey’e söyledikleri Şeyhülislamlık makamının II. Meşrutiyet’le başlayıp, Cumhuriyet dönemiyle devam edecek ve günümüze kadar uzanacak olan Meşihat makamının siyaseten araca dönüştürülmesini özetler gibidir;

²⁶³ Mümtaz’er Türköne, **İslamcılığın Doğuşu**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, ss., 77-79

²⁶⁴ Kara, **İslamcılığın Siyasi Görüşleri I**, s. 39

²⁶⁵ Mustafa Akyol, **Özgürlüğün İslami Yolu**, 3. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 135

²⁶⁶ Akt. İsmail Kara, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi**, 3. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 482-483

“...Bir de Şeyhülislam Efendi’yi sual ve cevap için Meclis’e getireceklermiş. Bu da iyi değil. Çünkü Makam-ı Meşihat şayan-ı hürmet bir makamdır. Onu oyuncak yapmamalıdır.”²⁶⁷

3.5. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Sivilleşmesine Dair Talepler

Cumhuriyet tarihi boyunca, laiklikle irtibatlı olarak, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın statüsü, kurumun meşruiyeti, faaliyetleri, yetki alanı gibi konular sürekli tartışma konusu olmuş,²⁶⁸sivil toplum kuruluşları, akademisyenler, gazeteciler, bürokratlar ve siyasetçiler, zaman zaman Diyanet İşleri Başkanlığı’nın sivilleştirilmesi gerektiğine dair fikirlerini dile getirmişlerdir. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın laik bir devlette bulunmasının çelişkili olduğundan hareketle yapılan bu tartışmaların tarihi ise Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar götürülebilmektedir. Mesela 1927’de meclis görüşmeleri sırasında Ergani Mebusu Kazım Vehbi Bey; “Efendim; malumdur ki, Türkiye Cumhuriyeti din ile dünya esasını tefrik etmiştir. Binaenaleyh Diyanet İşlerine tahakkuk eden bütçenin umumi bütçe arasında bulunmasında mana yoktur. Bunu doğrudan doğruya cemaat-i İslamiyeye terk etsek daha muvafık olmaz mı?”²⁶⁹ diyerek, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın sivilleşmesi gerektiğini ifade etmiştir.

1949 yılında, Eşref Edip de Sebillürreşad dergisinde yazdığı yazıda "Diyanet Riyaseti hükümete bağlı bir resmi bir daire halinde mi kalacak, yoksa diğer unsurlar gibi müstakil bir İslam cemaati mi teşkil edilecek? Bugün laik olduğunu iddia ettiğiniz hükümetinizin şahsiyet-i diniyesi de vardır. Çünkü Diyanet Riyaseti resmen hükümetinize bağlıdır, bütçesi Meclisten geçer ve muvazane-ı umumiyeye dahildir. Bu şekil, laiklikle kabil-i telif midir? Böyle acayip bir laiklik dünyanın neresinde vardır?"²⁷⁰ diyerek, Kazım Vehbi Bey gibi Diyanet İşleri Başkanlığı’nın İslam cemaatine bırakılması gerektiğini söylemiştir.

²⁶⁷ Akt. Kara, **İslamcıların Siyasi Görüşleri I**, s. 57

²⁶⁸ İsmail Kara, **Cumhuriyet Türkiye’inde Bir Mesele Olarak İslam 1**, 2. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2008, s.53

²⁶⁹ Çakır, Bozan, a.g.e., s. 106

²⁷⁰ A.g.e., s. 106

1980’li yılların ortalarından itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı’nın cemaatlere devredilmesi tartışmaları yoğunlaştırılmıştır. Daha önceden laiklikle irtibatlı yapılan bu tartışmalar 80’ler sonrasında demokratikleşme ve özgürlükler bağlamında yapılmaya başlanmıştır.²⁷¹ Peki, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın cemaatlere bırakılması konusunun ne kadar uygulanabilirliği söz konusudur.

İsmail Kara’nın, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın cemaatlere devredilmesi konusunda dikkat çektiği husus önemlidir; Hukuki anlamda “cemaat” kavramı Türkiye’de sadece gayrimüslim azınlıklar için yani Hıristiyan ve Yahudiler için kullanılır, bunun dışında hukuken hak ve yetkileri belirli bir Müslüman cemaat yoktur. Hukuki olmamakla beraber varlıklarını dernek ve vakıf olarak sürdüren tarikat/cemaatler vardır fakat tekke ve zaviyelerin 1925’te kapatılmasıyla bunlar gayri meşru ilan edilmiştir. Cumhuriyet tarihi boyunca takip edilen, tektip Müslümanlık oluşturma çabası ve tarikatlar üzerindeki kontrolcü yaklaşımlar da tarikatların sivil vasıflarını törpülemiştir.²⁷² Buradan hareketle Diyanet İşleri Başkanlığı hukuki anlamda meşru olan hangi cemaate bırakılabilecektir? Ya da bu cemaatler hangi oranda sivillik vasfını taşımaktadır? sorularına verebilecek olumlu bir cevap şu an için yoktur.

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın sivilleşmesinden ziyade daha özerk bir yapıya kavuşması tartışmaları daha anlamlı olacaktır. Ali Fuat Başgil’in yaptığı şu eleştiri bu tartışmaları gerekli kılmaktadır. Ona göre “Türkiye, dine bağlı devletle başlamış kısa zamanda da devlete bağlı dine dönmüştür. Diyanet Riyaseti siyasi partilerin elindedir.”²⁷³ Bundan dolayıdır ki Diyanet’in ortaya koyduğu din anlayışları iktidarların isteğiyle ve onların razı olacağı şekilde olmuş, iktidarların değişmesiyle anlayış ve yorum değişimi yaşanmıştır.²⁷⁴

Mehmet S. Aydın’ın Diyanet İşleri Başkanlığı’nın özerkleşmesi üzerine şu söyledikleri de konunun başka bir yönüne de dikkat çekmektedir; “Türkiye, ‘devlete bağımlı din’ modelinden, tedrici bir usûl takip ederek vazgeçmek ve Diyanet İşleri

²⁷¹ Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam 1*, s. 93

²⁷² A.g.e., s. 96

²⁷³ Mehmet Said Hatiboğlu, “Diyanet Meselemiz”, *İslâmiyât*, 4. cilt, 1. Sayı, 2001, s.9

²⁷⁴ Erkan Yar, “Dinin Siyasallaşması ve Dinsel Bürokrasi”, *İslâmiyât*, 4. cilt, 1. Sayı, 2001, s. 45

Başkanlığı'nı özerk bir kurum haline getirmek zorundadır. İslam dünyasında din kurumları siyasetin güdümü altındadır. Halk kitleleri 'devlet memurları' marifetiyle yürütülen din hizmetlerinden çok şikâyetçi olmayabilir. Fakat her gün artan bir güven krizini de görmezlikten gelemeyiz. Dini kullanan aşırı örgütler, bu krizden azami ölçüde istifade etmektedirler. Din hizmeti, özü itibariyle sivil bir hizmettir; bundan dolayı, dînî kurumlar sivil hizmetler üreten kurumlara dönüşmek zorundadırlar.”²⁷⁵

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın özerkliği dînî itibarın kuvvetlendirilmesi ve dînî otorite olma vasfının güçlenmesini de beraberinde getirecektir. Diyanet'in devraldığı Şeyhülislamlık mirasına rağmen modern Türkiye zayıf bir Diyanet İşleri Başkanlığı'yla yola başlanmıştır. Bu, ilk dönemde başkanlığa getirilen ulemanın manevi ve ilmi karizmasıyla aşılabilmiş ve kriz çok derin hissedilmemiştir. Ama Türkiye savaştan çıkmış yeni bir ülke durumunu geri bırakalı çok olmuştur.²⁷⁶

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kendi verdiği bir fetvanın bile arkasında duramayan bir kurum olmaktan çıkarılarak, hukuki otonomluğa ve kurumsal prestije sahip olması gerektiğini söyleyen Mehmet S. Aydın, “Hayati konularda yeterince yazmayan bir İlahiyat ve ‘akıllı uslu oturan’ bir Diyanet’le bir yere varılamaz.”²⁷⁷ eleştirisini de getirmektedir.

²⁷⁵ Mehmet S. Aydın, “Avrupa Birliği, Din ve Diyanet”, **İslâmiyât**, 4. cilt, 1. Sayı, 2001, s.17

²⁷⁶ A.g.e., s. 17

²⁷⁷ A.g.e., ss. 18-19

SONUÇ

13. yüzyılda bir uç beyliği olarak kurulan Osmanlı Devleti İslam tarihinde kurulmuş en güçlü Müslüman devlettir. Beylikten devletleşme sürecine geçmesiyle beraber, kurumsal yapıları da bünyesinde oluşturmuştur. Bu kurumlardan en önemlilerinden biri de Şeyhülislamlık makamıdır.

İslam dini insanların sadece ibadet ve inanç alanlarını değil, hayatlarının tüm alanlarını kontrol eder. Osmanlı Devleti'nde din, toplumsal yapının olduğu kadar hukuki, siyasi yapının da temelinde yer alıyordu. Eylemlerin meşru olabilmesi için İslam'a uygun olması gerekiyordu. Bunu din adına kontrol edecek kişi de müftü idi. Şeyhülislam ise öncelikle başkent müftüsü idi. Bir fetva organı olan Şeyhülislamlık makamı, Fatih Kanunnamesi ile ulemanın başı haline gelmişti. Halifeliğin Osmanlı Devleti'ne geçmesi sonrasında da muazzam yetkilere sahip oldu. Adliye, eğitim, vakıflar, din hizmetleri onun yetki alanındaydı.

Sultanın yetkisi ilahi kaynaklıydı ve halkın asıl dini lideri Halife idi ama onun adına bu yetkiyi kullanan Şeyhülislamdı ve Şeyhülislam halkın olduğu kadar Sultanın da dininden sorumlu idi.

18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin, üst üste aldığı yenilgiler sonrasında, mevcut askeri yapıyı değiştirmesi gerektiği anlayışından hareketle başlattığı batılılaşma süreci, bir süre sonra başka alanlarda da değişmek ve Batılılaşmak gerektiği anlayışına dönüştü. Tanzimat döneminde ise Şeyhülislamlık makamının yetki alanındaki kurumlarda hızlı bir reformlaşma süreci başladı. Tanzimat aynı zamanda ikiz bir yapılaşma da meydana getirdi. Şer'ie mahkemeleri yanında nizamiye mahkemeleri, medresenin yanında batılı okullar kuruldu. Ama hukukta, eğitimde, idari yapıda meydana gelen bu değişimler Şeyhülislamlık makamının yetkilerini gittikçe daraltıyordu. Çünkü Şeyhülislamlığın yetki alanındaki şer'ie mahkemeleri artık sadece aile hukuku davalarına bakıyor ve yeni bürokratik yapıyı yeni okullardan mezun olanlar oluşturuyordu. Medreselerin ve mezunlarının itibarı da azalmıştı.

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde daha geniş bir kesime yayılmış olan modernleşmesinin gerekliliği anlayışı ve yaşanan zihinsel dönüşüm dine yaklaşım alanında kendini iyice gösteriyordu. Bu dönemde Şeyhülislamlık makamının elindeki eğitim kurumları Maarif Nezaretine, şer'iyeye mahkemeleri ise Adliye Nezaretine geçti. Şeyhülislamlık artık sadece din işleri ile ilgilenen bir kurumdu. Ama de yine din Osmanlıda meşrutiyet kaynağıydı. Devletin başında iktidarının gücü ilaha dayanan Halife bulunuyordu.

Modern Türkiye Devletine gelindiğinde ise aşamalı bir şekilde köklü değişimler yaşandı. Artık Devletin ekseni tümünden değişmişti. İktidarın kaynağı halktı, en hakiki mürşit fendi ve din muamelat alanından çıkarılmıştı. Bu dönemde kurulan din hizmetleri kurumundan beklenenler ve ona biçilen roller de Osmanlı Devletinden çok farklı olmuştu. Yeni kurulan devletin, merkezîyetçi, modern bir ulus devlet olması ve Fransa modeli bir laiklik politikası gütmeye neticesinde, Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan devletin çizgilerini çizdiği tek tip bir din anlayışını halka irşat etmesi beklendi. Açılan İmam-Hatip Okulları ve İlahiyat Fakültelerinde aydın din adamlarını yetiştirmek, hedeflenen öncelikli amaçtı. Dînî otoritenin itibar kaybettiği bu dönemde Allah'la kulun arasına kimsenin giremeyeceği en çok vurgulanan konuydu. Din derslerinin müfredatlarında, İslam'ın akıl ve bilim dini olduğu, hurafelerin dinde yeri olmadığı, dinin ana kaynaklardan öğrenilmesi gerektiği vurgusu da aslında dinin modernleşme süreciyle beraber dînî bilgede yaşanan değişimle ilgiliydi. Ve Diyanet İşleri Başkanlığı bir devlet kurumu olarak, devletin din anlayışını halka irşat edecek bir kurum olmak zorunda kaldı. Bu durum Diyanet İşleri Başkanlığı'nın itibarını ve kuruma olan güveni zedeleyen temel unsurdu. Bu sebeple zaman zaman Diyanet İşleri Başkanlığının sivilleştirilmesine dair talepler dile getirildi. 80'lerin ortalarından itibaren de demokrasi ve özgürlük kavramlarıyla irtibatlı olarak dile getirilmeye başlandı ve yetki alanını İslam cemaatine devretmesi gerektiği ifade edildi.

Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev alanları devredebileceği hukuki bir İslam cemaatinin varlığı söz konusu değildir. Tekke ve zaviyelerin 1925'te kapatılması sebebiyle meşru bir dini cemaatten bahsetmek de imkânsızdır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sosyal değişimlerle beraber şekillenen kurumsal yapısı

için bugünün şartlarında bir sivilleşme imkânından bahsetmek mümkün görünmemektedir.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Murat; **Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık**, Beyan Yayınları, İstanbul , 2002.
- Akşit, Bahattin ;Mustafa Coşkun, “Türkiye’nin Modernleşmesi Bağlamında İmam-Hatip Okulları”, **İslamcılık**, Ed. Yasin Aktay, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 394-410
- Akyol, Mustafa; **Özgürlüğün İslami Yolu**, 3. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.
- Aydın, M. Akif ;“Batılılaşma(Hukuk)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 1992, s. 162-167
- Aydın, Mehmet S. ; “Avrupa Birliği, Din ve Diyanet”, **İslâmiyât**, 4. cilt, 1. Sayı, 2001, s.11-20
- Akyıldız, Ali ; “Meclis-i Meşveret”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s. 248-249
- Akyıldız, Ali ; “Şer’iye ve Evkaf Vekaleti”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 8-9
- Akyıldız, Ali ; “Tanzimat”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 2011, s.1-10
- Atatürk, Mustafa Kemal ; **Nutuk**, 28. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.
- Aydın, Bilgin; İlhami Yurdakul, İsmail Kurt, **Şeyhülislamlık(Bab-ı Meşihat) Arşivi Devlet Kataloğu**, İSAM Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ayhan, Halis ; “Batılılaşma(Eğitim ve Öğretim)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 158-162
- Ayhan, Halis; “İlahiyat Fakültesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 70-72
- Ayhan, Halis; “ İmam-Hatip Lisesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 191-194
- Ayhan, Halis; **Türkiye’de Din Eğitimi**, Dem Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2014.
- Baltacı , Cahit; “Mektep(Osmanlılar’da Mektep)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004, s. 6-7
- Başgil, Ali Fuat; **Din ve Laiklik**, 8. baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul ,2007.
- Bein, Amit; **Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti**, 1. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

- Berkes, Niyazi; **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 12. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Beydilli, Kemal ;“II. Mahmut”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 2003, s. 352-357
- Bingöl, Sedat ; “Tanzimat Sonrası Taşra ve Merkezde Yargı Reformu”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, S. 533-545
- Bozan, İrfan;**Devlet ile Toplum Arasında Bir Okul: İmam Hatip Liseleri Bir Kurum Diyanet İşleri Başkanlığı’na Sunuş**, Tesev Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2007.
- Canatan, Kadir ; **Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- Cündioğlu, Düccane; **Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I**, 1. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Cündioğlu, Düccane; **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Din ve Siyaset**, 4. Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul, 2017
- Cündioğlu, Düccane; **Türkçe Kur’an ve Cumhuriyet İdeolojisi**, 2. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1998.
- Çakır,Ruşen; İrfan Bozan, **Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?** , TESEV Yayınları, İstanbul, 2005.
- Develioğlu, Ferit ;**Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, 22. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.
- Dursun,Davut ;**Din Bürokrasisi, Yapısı, Kurumu ve Gelişimi**, İşaret Yayınları, Ankara , 1992.
- Dursun, Davut ; “Osmanlı Devletinde Din-Devlet İlişkileri Üzerine Bazı Notlar”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt 32, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 67-74
- Eğribel, Ertan ; Ufuk Özcan, **Sosyoloji Yıllığı 9: XX. Yüzyıl, Öncü Basım Yayıncılık**, İstanbul ,2002.
- Erbaş, Ali; **Protestanlık Tarihi**, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2007.
- Erbaş, Ali; <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/18339/bu-cografyada-islami-yok-sayarak-gelecek-planlamak-mumkun-degildir> (son erişim 21.05.2019)
- Ergin, Osman; “Sübyan Mektepleri”, **Sıbyan Mektepleri**, haz. İsmail Kara- Ali Birinci, 3. Baskı, Dergah Yayınları , İstanbul, 2016, s. 391-407
- Fedayi, Cemal; “Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Kurumu”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, c. 22, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 447-457

- Findley, Carter V. ; **Kalemiye'den Mülkiyeye**, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.
- Findley, Carter V. ; **Modern Türkiye Tarihi**, çev. Güneş Ayas, 7. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul , 2019.
- Gözaydın, İhtar ;**Diyanet: Türkiye Toplumunda Dinin Tanzimi**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- Genç, Reşat (haz.); **Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005.
- Gulbenkian Komisyonu, **Sosyal Bilimleri Açın**, 7. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2009.
- Hatiboğlu, Mehmet Said ; “Diyanet Meselemiz”, **İslâmiyât**, 4. cilt, 1. Sayı, 2001, s.7-10.
- İpşirli, Mehmet ;“İlmiye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 141-145
- İpşirli, Mehmet; “Medrese(Osmanlı Dönemi)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s. 327-333
- İpşirli, Mehmet ;“Şeyhülislamlık”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 91-96
- İnalçık, Halil; **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ**, 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Jaschke, Gotthard; **Yeni Türkiye'de İslamlık**, çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972.
- Kara, İsmail ; “Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı” **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 18, 2000, s. 29-55
- Kara, İsmail ; “Hem Batılılaşalım Hem de Müslüman Kalalım”, **Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, Ed. Mehmet Ö. Alkan, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 234-264
- Kara, İsmail; **Cumhuriyet Türkiyesinde Bir Mesele Olarak İslam 1**, 2. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2008.
- Kara, İsmail; **Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam 2**, 2. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2017.
- Kara, İsmail; **İslamcıların Siyasi Görüşleri I**, 4. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2017.

- Kara, İsmail; “Modernleşme Döneminde Dini Otorite Meselesinin Ele Alınışı ve Problemleri”, **Dini Otorite**, 1. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 547-567
- Kara, İsmail; **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi**, 3. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Karatepe, Şükrü; “Osmanlı’da Din-Devlet İlişkisi”, **Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu(Bursa-1993)**, 1. Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 11-34.
- Karatepe, Şükrü; “**Osmanlı Siyasi Kurumları(Klasik Dönem)**”, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Karpat, Kemal H.; **Kimlik ve İdeoloji**, 1. baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kösoğlu, Nevzat ; **Eski Türkler’de- İslam’da ve Osmanlı’da Devlet**, 1. baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1997.
- Kramers, J. H. ;“Şeyhülislam”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, 11. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s. 485-489.
- Küçükdağ, Yusuf ; “Zenbilli Ali Efendi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 247-249
- Lewis , Bernard; **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, çev. Metin Kıratlı, 10. baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.
- Levy, Avidgor ; “Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud’un Askerî Islahatı”, **Modern Çağda Ulema**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 29-61
- Okumuş, Ejder ; **Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Din-Devlet İlişkisi**, Lotus Yayınevi, Ankara, 2005.
- Olgun, Hakan ; “Reform(Reform Hareketi ve Müslümanlar)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 533-534
- Oltacı, Cengiz ; **Hukukun Laikleşme Serüveni**, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Ortaylı, İlber ; “Kadı(Osmanlı Devleti’nde Kadı)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 69-73
- Öcal, Mustafa; **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi**, 2. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2017
- Öcal, Mustafa ; “Yüksek İslam Enstitüsü”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 48-52
- Özgür, İren; **İmam Hatip Okulları**, 1. baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015.

- Öztürk, Nazif; “Evkaf-ı Hümayun Nezareti””, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 521-524.
- Sakaoğlu, Necdet ; **Türkiye Eğitim Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul ,2018.
- Sarıkaya, Yaşar ; **Medreseler ve Modernleşme**, İz Yayıncılık, İstanbul , 1997.
- Spring, Joel; **Özgür Eğitim**, 3. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010.
- Şeker, Fatih M.; **Modernleşme Devrinde İlimiye**, 2. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2015.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi ; **Mahur Beste**, 9.baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2010
- Tanpınar, Ahmet Hamdi ; **On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı**, 21. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013.
- Taş,Kemalettin; **Türk Halkının Gözüyle Diyanet**, İz yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Türköne, Mümtaz’er; **İslamcılığın Doğuşu**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Waardenburg, Jaquen ; “Reform”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 530-533
- Yakut, Esra; **Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din**, 1. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Yar, Erkan ; “Dinin Siyasallaşması ve Dinsel Bürokrasi”, **İslâmiyât**, 4. cilt, 1. Sayı, 2001, s. 41-49
- Yücel, İrfan ;“Diyanet”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 455-460
- Zengin, Zeki Salih; **Medreseler ve Din Eğitimi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002
- Zengin, Zeki Salih; **Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi**, 2. baskı, Maarif Mektepleri Yayınları, Ankara, 2019.
- Zürcher, Eric Jan ; **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, (çev. Yasemin Saner), İletişim Yayınları, İstanbul , 2017.